

मध्ययुगीन महाराष्ट्र

सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन

(इ. स. १३००-इ. स. १६५०)

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

मध्ययुगीन महाराष्ट्र

सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन

(इ. स. १३००-इ. स. १६५०)

लेखक

प्रा. म. श्री. माटे

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

प्रथमावृत्ती : ऑक्टोबर २००२

प्रकाशक : सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय इमारत, तिसरा मजला,
१७२, मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय मार्ग,
दादर, मुंबई-४०० ०१४.

© : प्रकाशकाधीन

मुद्रक : व्यवस्थापक,
येरवडा कारागृह मुद्रणालय,
पुणे-४११ ००६

मुखपृष्ठ : दमडी मशीद, अहमदनगर

किंमत : रु. ७५/--

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

प्रास्ताविक

महाराष्ट्राच्या मध्ययुगीन जीवनाच्या, साहित्य, धर्म अशा अंगांविषयी व राजसत्तांविषयी आजपर्यंत अनेक अधिकारी अभ्यासकांनी संशोधकीय स्वरूपाचे लेखन प्रसिध्द केलेले आहे. परंतु समाजाच्या आणि संस्कृतीच्या सर्वच अंगांचे एकत्र निरूपण कोणीही केलेले नाही. पुढील काही पानात असे समुचित विवरण केलेले आहे: ते बरेचसे संकलनाच्या स्वरूपाचे होणे अपरिहार्य होते. माहिती निरनिराळ्या स्रोतातून घेतलेली असली तरी सामाजिक व सांस्कृतिक घटनांचे कार्यकारण व अन्वयार्थ वाचकांसमोर ठेवण्याची जबाबदारी प्रस्तुत लेखकाने पत्करली आहे. त्यातील काही विवाद्य, काही अग्रिय ठरण्याची शक्यता आहे, परंतु इतिहासाची प्रकृती ध्यानात घेऊनच विधाने केलेली आहेत.

ह्या लेखनाचे काम माझ्याकडे आले ते थोड्याशा अपघाताने म्हटले तरी चालेल. कै. डॉ. प्रा. ग. ह. खरे यांनी हा ग्रंथ तयार करावा अशी महाराष्ट्र साहित्य व संस्कृती मंडळाची योजना होती. दुर्दैवाने ते काम पूर्ण होण्यापूर्वीच त्यांचे निधन झाले. मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास माझे मित्र डॉ. गो. त्र्यं. कुलकर्णी यांनी लिहिला असून सामाजिक-सांस्कृतिक भाग माझ्याकडे आला तो मुख्यतः डॉ. कुलकर्णी व महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. य. दि. फडके यांच्यामुळे. या भागाचे लेखनाचे काम मजकडे सोंपविल्याबद्दल मी डॉ. फडके यांचे आभार मानतो. डॉ. कुलकर्णी यांच्या मित्र-ऋणाचा उल्लेख त्यांना आवडणार नाही तरी केला पाहिजे. त्यांच्याशी वेळोवेळी झालेल्या चर्चा अत्यंत उपयुक्त ठरल्या आहेत.

म. श्री. माटे

दिनांक १२-२-१९९५.

निवेदन

“मध्ययुगीन महाराष्ट्र : सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवन ” [इ. स. १३००-इ. स. १६५०] हा प्रा. म. श्री. माटे यांचा एका दुर्लक्षित विषयावरचा मौलिक ग्रंथ प्रकाशित करताना महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाला विशेष आनंद होत आहे. “मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास” डॉ. गो. त्र्यं. कुलकर्णी यांनी लिहिला असून तो या अगोदरच महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाच्यावतीने प्रकाशित झालेला आहे. इतिहास लेखनाविषयीच्या आमच्या ज्या रूढ कल्पना आहेत त्यानुसार इतिहास म्हणजे केवळ राजकीय जीवन, इतिहास म्हणजे राज्यकर्त्यांशी निगडित घडामोडी. या घडामोडींचे सदर कथन म्हणजे इतिहास. अर्थात “यथा राजा तथा प्रजा” या म्हणीनुसार अमुक काळातलं प्रजेचं जगणं कसं होतं हे जर अभ्यासायचं असेल तर तत्कालीन राज्यकर्ता कोण होता व त्याच्या कारभाराचे स्वरूप कसे होते हे अभ्यासणे आवश्यक असते. म्हणून एका विशिष्ट कालखंडाचा इतिहास लिहायचा असेल तर केवळ राजकीय इतिहास लिहून चालत नाही तर सामाजिक, सांस्कृतिक इतिहासही लिहावा लागतो. त्याशिवाय त्या इतिहास लेखनाला परिपूर्णता येत नाही.

प्रा. म. श्री. माटे यांनी सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासाच्या साधनांविषयी लिहित असताना काही गोष्टी अतिशय परखडपणे नमूद केलेल्या आहेत. मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा इतिहास हा आमच्या पराभवाचा इतिहास आहे. त्यामुळे दुर्लक्षित राहिला असल्यास त्यात नवल नाही. मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा इतिहास लेखनाकडेच दुर्लक्ष झाले असेल तर त्या काळातल्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहासाची किती परवड झाली असेल हे वेगळे सांगावयास नको. प्रा. म. श्री. माटे यांनी हा ग्रंथ लिहून ती परवड काही अंशी दूर केली आहे.

मंडळातर्फे त्यांना धन्यवाद.

(रा. रं. बोरडे),

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.

मुंबई,

दिनांक : ४ सप्टेंबर २००२.

विषयानुक्रम :

प्रास्ताविक	३
निवेदन	(५)
राजघराणी, राजे व कालपट	१
सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासाची साधने	४
सल्तनतींची घ्येयधोरणे	१३
सामाजिक स्थित्यंतर	२१
धार्मिक जीवन	२९
आर्थिक जीवन	४५
मध्ययुगीन साहित्य	५३
चित्रकला	८२
वास्तुकला	८९
अधिक वाचनासाठी वाढ्मय	१०५
चित्रे	...

चित्रसूची :

१. भारतमाता मंदिर, पूर्वीची जामी मशीद, दौलताबाद.
२. भारतमाता मंदिर, पूर्वीची जामी मशीद, अंतर्भाग, दौलताबाद.
३. शाही हमाम, दौलताबाद.
४. शाही हमाम, अंतर्भाग, दौलताबाद.
५. दौलताबाद किल्ला व चांद मीनार, दौलताबाद.
६. दरबार हॉल (भग्न), निजामशाही वास्तू, दौलताबाद.
७. हशत बिहिस्त महाल, अहमदनगर.
८. सलाबतखानाचे थडगे (चांदबिबीचा महाल), अहमदनगर.

राजघराणी, राजे व कालपट

खलजी घराणे (दिल्ली)	..	इ. स. १२९६-१३२०
अल्लाउद्दिन	..	१२९६-१३१६
कुतुबुद्दिन मुबारक शहा	..	१३१६-१३२०
तघलक घराणे (दिल्ली)	..	१३२०-१३५१
फियासुद्दिन	..	१३२०-१३२५
महंमद	..	१३२५-१३५१
बहमनी घराणे (दौलताबाद, गुलबर्गा, बिदर)	..	१३४७-१५१८
अल्लाउद्दिन हसन बहमन शहा	..	१३४७-१३५८
मुहम्मद (पहिला)	..	१३५८-१३७५
अल्लाउद्दिन मुजाहिद	..	१३७५-१३७८
दाऊद	..	१३७८-१३७८
मुहम्मद (दुसरा)	..	१३७८-१३९७
शम्सुद्दिन दाऊद (दुसरा)	..	१३९७-१३९७
ताजुद्दिन फिरूझ	..	१३९७-१४२२
झियाउद्दिन अहमद (पहिला)	..	१४२२-१४३६
अल्लाउद्दिन अहमद (दुसरा)	..	१४३६-१४५८
अल्लाउद्दिन हुमायून	..	१४५८-१४६१
निजामुद्दिन अहमद (तिसरा)	..	१४६१-१४६३
शम्सुद्दिन मुहम्मद (तिसरा)	..	१४६३-१४८२
झियाउद्दिन महमूद	..	१४८२-१५१८

राजघराणी, राजे व कालपट

निजामशाही घराणे (अहमदनगर)	..	इ. स. १४९६-१६३६
अहमद निजामशाहा वट्टी	.	१४९६-१५१०
बुन्दान निजामशाहा (पहिला)	.	१५१०-१५२३
हुसेन	..	१५२३-१५६५
मूर्तजा (पहिला)	..	१५६५-१५८८
हुसेन (दुसरा)	..	१५८८-१५८९
इस्माइल	..	१५८९-१५९१
बुन्दान (दुसरा)	..	१५९१-१५९५
अहमद (दुसरा)	..	१५९५-१५९५
इब्राहीम	..	१५९५-१५९५
बहादूर	..	१५९५-१६००
मूर्तजा (दुसरा)	..	१६००-१६१०
बुन्दान (तिसरा)	..	१६१०-१६३१
हुसेन (तिसरा)	..	१६३१-१६३३
मूर्तजा (तिसरा)	..	१६३३-१६३६
इमादशाही घराणे (एलिचपूर)	..	१५१०-१५७४
फतुल्लाह इमादशाहा (पहिला)	.	१५१०-१५१०
अल्लाउद्दिन	..	१५१०-१५३०
दर्याखान	..	१५३०-१५६१
बुन्दान	..	१५६२-१५७४

फारूकी घराणे (घळनेर)	इ. स. १३८२-१६०१
मलिकगजा (राजा अहमद)	१३८९-१३९९
निमाखान (जहांगीर)	१३९९-१४३७
मिरान मुबारक	१४३७-१४५७
आदिलखान (दुसरा)	१४५७-१५०१
दाअद खान	१५०१-१५०८
आदिलखान (तिसरा)	१५०८-१५२०
मिरान मुहम्मद (पहिला)	१५२०-१५३७
मिरान मुबारक (दुसरा)	१५३७-१५६६
मुहम्मद शहा (दुसरा)	१५६६-१५७६
हसनखान	१५७६-१५७६
आदिलखान (चवथा)	१५७६-१५९७
बहादुर	१५९७-१६०१

(समस्त, पत्र के १५५ पन्ने जोड़ी, मसाला)

हिस्ट्री ऑफ मिडीवर्ल डेक्कन " १९७४ हैमरावरा

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासाची साधने

इ. स. १२९५ मध्ये महाराष्ट्राचा यादव राजा रामदेवराय याचा अहमदनगर सलतनतीचा या दिल्ली सलतनतीच्या एका सुभेदाराने पराभव केला. त्याची स्थिती दिल्ली सलतनतीच्या एखाद्या माडलिकासारखी करून टाकली. आणखी वीस वर्षांनी यादव राजसत्ता पूर्णपणे नष्ट करण्यात आली आणि महाराष्ट्रावर दिल्ली सलतनतीचा प्रत्यक्ष अमल सुरू झाला. येथपासून महाराष्ट्राच्या इतिहासातील मध्ययुगाला आरंभ झाला असे मानले जाते. या कालखंडाचा शेवट साधारणपणे १६५० मध्ये म्हणजे शिवछत्रपतींच्या उदयावयोगात झाला. प्रगल्भ पुस्तकाच्या आदिअंतासाठी हेच काळ गृहीत धरले आहेत.

वस्तुतः मध्ययुग हे विशेषण फारसे चपखल वर्णन नाही. ही सत्ता युगेधीन इतिहास-कल्पनेवरून घेण्यात आली. युगेपच्या इतिहासाचे प्राचीन, मध्य व अर्वाचीन असे तीन भाग कल्पिलेले आहेत. या विभागणीचा आधार त्या त्या युगातील राजकीय-आर्थिक व्यवस्था हा होता. आपल्या इतिहासात असा आधार सापडत नाही, तरीही इंग्रजी इतिहासकारांनी आपला इतिहास त्याच चौकटीत ठाकून ठोकून बसविला आहे. मात्र असे करताना, काही वैयक्तिक नावेही त्यांनी रूढ केली. प्राचीन कालखंड हा हिंदू राजवटीचा, मध्ययुग हे इस्लामी राजवटीचे तर अर्वाचीन हे ब्रिटीश राजवटीचे असे म्हटले. यादृष्टीने महाराष्ट्राचे मध्ययुग म्हणजे इस्लामी राजवटीचा काळ असे म्हटले पाहिजे.

महाराष्ट्राच्या इतिहासाविषयी मराठी भाषेमध्ये भरपूर लिखाण झालेले आहे. या विंगुल साहित्यातून प्रकर्षाने जाणवते ती गोष्ट अशी इ. स. १६०० ते १६०० या कालखंडाविषयी फारच थोडे लेखन झालेले आहे. हा काळ दुर्लक्षितच राहिला आहे असे म्हटले तर फारसे वावगे ठरू नये. हा कालखंड तसा जवळचा आहे. तरीही मराठी इतिहासकारांनी त्याच्याकडे फारसे लक्ष दिलेले नाही. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे जाणीवपूर्वीक व फुडतरांग संशोधन सुरू झाल्याला आता शंभर वर्षांहून अधिक काळ लोटलेला आहे. या शंभर वर्षांत सलतनतीच्या काळासंबंधी मराठी इतिहासकारांनी केलेले संशोधन नगण्यच म्हणावे लागेल. आज असा एकही मराठी ग्रंथ उपलब्ध नाही की ज्यात या कालखंडाच्या राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाविषयी यथातथ्य व सर्वांगीण माहिती मिळेल. मुसलमानांनी महाराष्ट्रावर लेखन आहे. शिवकाल आणि त्याखालोखाल पेशवेकाल यांच्यामधवी प्रचंड साहित्य मराठी भाषेत निर्माण झाले आहे. फक्त 'त्या' काळामधवी नाही. संत वाङ्मय व मराठी साहित्य, वारकरी पंथ यांच्यासंबंधी इतिहाससदृश व विवेचनात्मक लेखन आहे पण समाजजीवनाची इतर अंगे उपेक्षितच राहिली आहेत. अगदी अपवादच समाजवादाचे झाले तर कुटूंब आणि

पगडी' याचे विषय आणि ग. ह. रांगे^(१) यांनी संपादित केलेली कागदपत्रे आहेत. विषय भाषेत इतिहास संशोधक मंडळाने प्रसिध्द केलेल्या निरचित्र साहित्य-खंडा^(२) पैकी सातवें विषयपूर्ण सद्यतनही त्यांनी काढी काढले आहे. मलग लेखन म्हणजे केवळ फारसी तवाखिांची भाषांतरे आहेत.

फारसी आणि फारसीत इतिहासकारांनी या काळासंबंधी लिहिलेले व संपादित केलेले ग्रंथ, वेगळे मराठाग्रंथ यांना देखील इतिहासाचे विषय करतात. महागष्टाच्या जोडीला सनातनाचे १ आठ पत्रांचे चरम भाग यात समाविष्ट होतात. केंब्रिज हिस्ट्री ऑफ इंडिया या मराठी भाषेत हा भाग 'चरमनी सत्तांचे वायव्य' असा नावाने येतो. इतरही वाङ्मय उपलब्ध भाषांना यांचे शिवायी 'संस्कृत' यांनी एकाएका सलतनतीचे विशेष अन्वयन प्रसिध्द केले आहे. सली रसूलूरी जोशी आणि शेखांनी यांच्या संपादकत्वाचे 'मिडीव्हल हिस्ट्री ऑफ डेकन' या इतिहासक इतिहास प्रसिध्द झाला आहे. त्यात सम्राटसह १ सम्राटसह आधुनिक इतिहासकरी मर्यादापर्यंत सम्राट कणघात आलेले आहेत. हे त्या निनिगच्या तत्त्व इतिहास अध्यासकारी रिटिकले आहेत व महत्वाचेही आहेत, परंतु ग्रंथाचे माध्यम मर्यादापर्यंत आहे. प्रमुख संपादकांनी कागदपत्रांमाग कागदाच्या प्रस्तावना जोडलेल्या नमूदना हा तत्त्वकात अधिष्ठानात आहे. हे शिवाय प्रसिध्द होणाऱ्या 'इस्लामिक कल्चर' या नियतकालिकाने अनेक उपयुक्त निधन आहेत. 'एपिग्राफिया इंडो-मॉस्लेमिका' १ 'एपिग्राफिया इंडिका-अरेबिक अँड पर्शियन सप्लीमेंट' यात दख्खनी सलतनतीचे अनेक शिल्ले या प्रसिध्द झालेले आहेत. दख्खनी वास्तुशिल्प व चित्रकला यावरही वाङ्मय उपलब्ध आहे. परंतु महागष्टाच्या जीवनातून तो नवी वर्षाच्या कालखंडाचे सांगोपांग विवेचन १ कागद पत्र आजही मराठी भाषेत नाही ही प्रसिध्द होती आहे.

अनेक शिल्ले यांनी यादीचा चर्चा येथे अग्रस्त दिसू नये. महागष्टात इतिहास-संशोधनाला प्रारंभ झाला तोच मुळाव्या महागष्टाच्या इतिहास हा उद्देश समोर ठेवून^(३) बहुतेक सर्व मराठी इतिहासकारांनी आपापसांत आणि आपली कुडी ही विविधाहीच्या, महागष्टाहीच्या संशोधनाकरिता रचली. त्यातही महत्त्वपूर्ण इतिहासकार प्रमुख भर होता. साधारितच यापूर्वीचा काळ म्हणजे 'विशालकाल' म्हणजे त्यांचे महत्त्व गाठिले, निरंतरालाची उच्चल प्रतिमा, शिवपूर्वकालाच्या आपल्या पाठ्यांप्रमाणे उद्भव शिवायी इतिहास त्याला शिमत मिळाली. या कालखंडाला काही अतिशयोक्ती असे अमुक शिवायी यांच्या शिवायी आमच्या इतिहासकारांना झालेली नव्हती की

काय अशी शंका येवू लागते. दुसरी, काहीशी अस्फूट, पण सर्वत्र्यापी भावना अशी की हा काळ म्हणजे पराजयाचा, 'शत्रूचा'. बहुतेक मराठी माणसाची, मराठी इतिहासकारांची हीच धारणा होती—किंबहुना आजही आहे.

मराठेशाहीतील पत्रव्यवहार व वखरी यात येणारी फारसी शब्दांची प्रचंड संख्या, मराठेशाहीतील वेपभूपेचे सलतनतीच्या वेपभूपेशी असणारे प्रिलक्षण साम्य, मराठी वास्तुशिल्पास असणारी सलतनतीच्या शिल्पाची दाट छान्या अशा गोष्टीकडे या अभ्यासकांनी धोटे जास्त लक्ष दिले असते तर या काळखडाचा मराठी समाज व संस्कृती यांच्यासमिती मोठा प्रभाव पडेल्या आहे हे त्यांना जाणवले असते. या दोन काळखडांचा अन्योन्य संबंध निती गाठू आणू हे त्यांनी सांगितले असते. संस्कृतऐवजी फारसी शब्दांचा वापर होऊ लागल्या अशा सामान्या गोष्टी चांगल्या की वाईट हा वस्तुतः इतिहासकाराच्या प्राथमिक चर्चेचा विषय होऊ नये. नेमके काय घडले ते सांगणे ही सर्वात प्राथमिक आणि सर्वाधिक महत्त्वाची गोष्ट आहे. वच्चा-वाईटाचा, इष्टानिष्टेची मते ही त्यानंतर वनवावयास हवीत. परंतु इथे मात्र असे दिसते की मते आधीच वनवून टेवल्यामुळे प्राथमिक कामांकडेच दुर्लक्ष झालेले आहे.

आपपर, शत्रूमित्र ह्या भावना यामागे होत्याच परंतु त्याचीपेक्षा एक फार मोठी व्यावहारिक अडचण होती. आजही ती दूर झालेली नाही तर अधिकच तीव्र झाली आहे. मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या जीवनाची माहिती देणारी बहुतेक साधने ही फारसी भाषेत आहेत. त्याच्या बोंटावर मोजण्याइतके काही अपवाद सोडले तर बहुतेक मराठी इतिहास स्रोतधराना या भाषेचा गंधही नव्हता. ती भाषा शिकण्याची गरजही फारसी बोलणाला भाषणही नाही. या काळखडाशी संबंधित अशा दोन महत्त्वाच्या वास्तव्यज्ञ ग्रंथांची संपूर्ण भाषांतरे आज मराठीत उपलब्ध नाहीत, आहेत ती अप्रत्यक्ष, म्हणजे, मूळ फारसीचे इंग्रजी भाषांतर व इंग्रजी भाषांतराचे मराठी भाषांतर अशी आहेत. या काळातील सनदांपाचे, म्हणजे कारभारीविषयक कागदपत्रांचे वाचन-प्रकाशन फारसे झालेले नाही. म्हणून जे उपलब्ध (इंग्रजी व मराठी) आहेत अशी साहित्यिक आणि पुरातात्विक साधनांच्या सहाय्याने या काळखडाची माहिती कमीत कमी घ्यावी लागते. तशी ती करून घ्यावयास पाहिजे कारण वर म्हटल्याप्रमाणे साडेतीनवे वर्षांना काळखडा इतिहासातून पुसून टाकता येत नाही आणि सलतनतीच्या काळातील आणि मराठेशाहीतील समाजजीवन यांच्यात अतूट नाते आहे. थोडा तटस्थपणे या काळखडाचा विचार केला तर मराठी जीवनाचे सम्यक् ज्ञान होऊन आणू लागते ते ज्ञान, आजच्या मराठी समाजाची, समाजाची जडण-घडण कशी झाली ते समजण्यास उपयोगी ठरेल.

मध्ययुगाच्या इतिहासाच्या माहितीची मर्यादा स्पष्ट केलेली आहे त्याप्रमाणे जी उपलब्ध आहेत त्याच्या स्वरूपाची धाटो व्याख्या येईल. मगदी भाषेत विपुल वाङ्मयनिर्मिती झाली. पण त्या साहित्यातच गुंन पडलेला दिसतो. विट्ठलभक्तीपर अभंगाचे पारंगत होते. महानभासने साहित्य आहे, नाथ व दत्त संप्रदायासंबंधी काही काव्ये, ग्रंथ आहेत. त्यातूनच पण, भाषेतून पण वाङ्मयाच्या ग्रंथांची भाषांतरे, रूपांतरे, टीका तसेच मर्यादीत-स्वरूपातूनच वाङ्मयाचा स्वरूपनिर्णय करायला येतो. अशा सारखे लिखाण मात्र मगदी भाषेत नाही. या काळातच प्राविण्यमानाच्या मुगल भारता प्रमाणेपर, भक्तीमार्गाचे विवरण देणारा यात त्याच्या तत्वाची ऐतिहासिक-सांस्कृतिक संबंध वचितच येतो. प्रांपंचिक गाथाचा उद्भव केवळ अठरा अक्षर, जिथे नाटकाजवळ होत असेल तिथे केला आहे. परंतु नाटकाच्या हा उद्भव निष्पन्न, नाटकाच्या आश्रयक आहे हे सांगण्यासाठीच केलेला दिसतो. भोवनाट्याची राजकीय परिस्थिती, घडामोडी, यांची गंधर्वार्ताही या मंडळींना नाही. मगदी भाषेत स्वतः अत्यंत आहे, आणि जी आहे ती याच स्वरूपाची. राज्यकर्त्यांची प्रस्थापती भाषा फारशी ऐसी. स्वतःची संप्रदाये, हुसूमनामे याच भाषेत लिहिलेले आहेत. मगदी भाषेतच नाटकाचा, नाटकाचा याचे लिखाण याच भाषेतले. पैकी बहमनी व निजामशाही यांच्यात मगदी भाषेतच अत्यंत दत्त व प्रमाणित बुनहाने मासिरी आणि 'गुलशन-इ-इब्राहिमी' यांच्यातच 'तारीख इ फेरिस्ता' यांच्याचा लेखक सयदअली तवातवा हा 'अहमदनगरच्या अहमदनगर राजा या फेरिस्ता हा प्रथम अहमदनगरला अमला तरी पुढे शारिफाबादच्या अहमदनगरला गेल्या व आपल्या ग्रंथ त्याने प्रिजापूर येथेच रचला. दोघांनीही बहमनी राज्याच्या स्थानातून निजामशाहीच्या अहमदनगर इतिहास दिला आहे. या दोघांच्या पुढीं इमामा यांचा 'फुतुरुस सलातीन' हा ग्रंथ झाला परंतु त्यात बहमनी राज्याचा अहमदनगर इतिहास बहमनी राज्याचा अहमदनगर इतिहास दिसतो दिसतो येतो, त्यामुळे त्याच्या पुढच्या इतिहासाला त्याचा उपयोग होत नाही.

मध्ययुगाच्या इतिहासाच्या माहितीची मर्यादा स्पष्ट केलेली आहे त्याप्रमाणे जी उपलब्ध आहेत त्याच्या स्वरूपाची धाटो व्याख्या येईल. मगदी भाषेत विपुल वाङ्मयनिर्मिती झाली. पण त्या साहित्यातच गुंन पडलेला दिसतो. विट्ठलभक्तीपर अभंगाचे पारंगत होते. महानभासने साहित्य आहे, नाथ व दत्त संप्रदायासंबंधी काही काव्ये, ग्रंथ आहेत. त्यातूनच पण, भाषेतून पण वाङ्मयाच्या ग्रंथांची भाषांतरे, रूपांतरे, टीका तसेच मर्यादीत-स्वरूपातूनच वाङ्मयाचा स्वरूपनिर्णय करायला येतो. अशा सारखे लिखाण मात्र मगदी भाषेत नाही. या काळातच प्राविण्यमानाच्या मुगल भारता प्रमाणेपर, भक्तीमार्गाचे विवरण देणारा यात त्याच्या तत्वाची ऐतिहासिक-सांस्कृतिक संबंध वचितच येतो. प्रांपंचिक गाथाचा उद्भव केवळ अठरा अक्षर, जिथे नाटकाजवळ होत असेल तिथे केला आहे. परंतु नाटकाच्या हा उद्भव निष्पन्न, नाटकाच्या आश्रयक आहे हे सांगण्यासाठीच केलेला दिसतो. भोवनाट्याची राजकीय परिस्थिती, घडामोडी, यांची गंधर्वार्ताही या मंडळींना नाही. मगदी भाषेत स्वतः अत्यंत आहे, आणि जी आहे ती याच स्वरूपाची. राज्यकर्त्यांची प्रस्थापती भाषा फारशी ऐसी. स्वतःची संप्रदाये, हुसूमनामे याच भाषेत लिहिलेले आहेत. मगदी भाषेतच नाटकाचा, नाटकाचा याचे लिखाण याच भाषेतले. पैकी बहमनी व निजामशाही यांच्यात मगदी भाषेतच अत्यंत दत्त व प्रमाणित बुनहाने मासिरी आणि 'गुलशन-इ-इब्राहिमी' यांच्यातच 'तारीख इ फेरिस्ता' यांच्याचा लेखक सयदअली तवातवा हा 'अहमदनगरच्या अहमदनगर राजा या फेरिस्ता हा प्रथम अहमदनगरला अमला तरी पुढे शारिफाबादच्या अहमदनगरला गेल्या व आपल्या ग्रंथ त्याने प्रिजापूर येथेच रचला. दोघांनीही बहमनी राज्याच्या स्थानातून निजामशाहीच्या अहमदनगर इतिहास दिला आहे. या दोघांच्या पुढीं इमामा यांचा 'फुतुरुस सलातीन' हा ग्रंथ झाला परंतु त्यात बहमनी राज्याचा अहमदनगर इतिहास बहमनी राज्याचा अहमदनगर इतिहास दिसतो दिसतो येतो, त्यामुळे त्याच्या पुढच्या इतिहासाला त्याचा उपयोग होत नाही.

दक्षिणेचे-दख्खनचे-आजपर्यंत झालेले इतिहास इंग्रजी व मराठी दोन्ही भाषेतले— मुख्यतः सयदअली आणि फेरिस्ता यांच्या आधारवरच सजविलेले आहेत. त्यांनी नमूद केलेल्या हकीकती या पूर्णपणे वास्तव म्हणजे सत्य आहेत असांच या इतिहासकारांनी गृहीत धरलेले आहे. केंब्रिज हिस्ट्रीच्या तिसऱ्या खंडातील दख्खनचा इतिहास केवळ फेरिस्तावरच अवलंबून लिहिलेला आहे. या दोघांचे लेखन वाचकाईने तपासून पाहिले तर हे तटस्थ इतिहासकार म्हणजे तर दरवारी तवारिखकार होते आणि आश्रयदात्याला अपसर्पक गोष्टी दाखव्याचा, उपकारक गोष्टी फुगवून सांगण्याचा त्यांचा परिपाठ ध्यानात येतो. याचे अधिक प्रिचन पुढे, दसऱ्या प्रकरणात केलेले आहे. त्यामुळे या दोघांवर संपूर्णपणे अवलंबून राहता येत नाही, त्याचा उपयोग फार काळजीपूर्वक करावयास हवा एवढेच येथे नमूद करावयाचे आहे.

याशिवाय, अनेक लहानमोठी चरित्रे, तवारिखा, काव्य-ग्रंथ भिन्नभिन्नच्या संप्रदायात सुगंधित आहेत. ते मुख्यत्वे फारसी भाषेत आहेत पण त्यांची भाषातरे उपलब्ध नाहीत. पाश्चात्य शतकापासून युरोपीय व्यापारी, प्रवासी यांचा पायखर या भाषात मुमं झाला. त्यांची प्रवासी वर्णने तसेच इतिवृत्ते प्रसिध्द झाली आहेत^(१२). या सर्वांचा सक्कल वाट्या उत्तममालीन वतमनी व आदिलशाही प्रदेशांशीच आला. त्यांचा भारतात मुकामही अत्यंतच अगं. त्यामुळे त्यांनी नमूद केलेल्या गोष्टी केवळ ऐक्रीव स्वरूपाच्या किंवा वगवर पाहिलेल्या अशा स्वरूपाच्या आहेत.

उपलब्ध झालेल्या शिलालेखातील बहुतेक मशिदी, दर्गे, विहीरी अशा सामान्या वास्तूंचे आहेत.^(१३) कित्येक लेखात, लेख लिहविणाऱ्याच्या नावाखेरीज त्याच कोणाच्या योग्यांची, इमारत बांधणाऱ्या स्थपतींची नावे आढळतात. काही लेख शासकीय आदेशांच्या स्वरूपाचे आहेत. बहुतेक लेख फारसी भाषेत आहेत, काही अरबीत आहेत, तर वांचमं ब्दभाषिक-फारसी-मराठी, फारसी-कानडी, तर काही त्रैभाषिक म्हणजे फारसी-मराठी-कन्नड असे आहेत. सल्तनतीमधील विविध अधिकारपदे, ती पदे भूविणाऱ्या व्यक्ती यांची नावे आणि त्यांना मिळालेल्या किताबांची नावे काही लेखात आहेत. शेतजमिनीची प्रत, शेतजमिनीचे उत्पन्न, जमिनीचा कस टिकाविण्यासाठी करावयाची उपाययोजना, जमिनीच्या मोजणीची मापे, याची नोंद काही लेखात आहेत. विद्या, चाकर, गज अशा पश्याणांचे उद्देश्य आहेत. त्याचप्रमाणे होत, प्रताप व टंक या चलनी नाण्यांचेही आहेत. शिवाय अभूतमभूत जिविताची व जितल अशा

नागप्राची नाणेची आलेली आहेत. कल्याणी येथे १७८० त बांधलेल्या तटबंदीसाठी सहा हजार तीन एकरा राने झाडा तसेच तेथेच बांधलेल्या महा मशिदीसाठी एक हजार होन खर्च झाले असो माहिती तयारलेल्यात आहे. मात्र असा तपशील देणारे लेख संस्थेने अल्प आहेत. सामाजिक दिन पत्राचा उपर्युक्त ठरावीक असे उल्लेख काही लेखात येतात, ते काहीसे अनुषंगाने, साणपाने आदी आहेत. एका लेखात अहमदनगरच्या तांत्रट जमातीचा उल्लेख असून ते 'नामोरी' या जमातीत राहणाऱ्यांनाही नागोर मधून आल्याची माहिती आहे. आजही हे लोक 'नामोरी' याच नावाने ओळखले जातात. सामाजिक स्टीमचर्चीच्या दोन आदिलशाही लेखांचा निरीक्षण करून मिळालेल्या या परिचय संपन्नता येईल, आदिलशाहीत अशी पध्दत होती की एखादा मनुष्य निराश्रित झाला तर त्याची जिरगो, त्याचे भाऊ-वकीण अशासारखे जे जवळचे नातेवाईक त्यांना निराश्रितपणातून सुटका करून देऊन असे पुढे आदिलशाही सुलतानांनी दोन वेळा एकूण सहा वेळा या प्रकारची आणि जिरगो जवळच्या नातेवाईकांना द्यावी असे फर्माविले. पहिल्या एकूण १७३० च्या तर दुसऱ्या १६६८ चा

मुघल सम्राटांनी मोठा त्या तयार करून अतर दाखविण्यासाठी छोटे छोटे मनोरे उभे केले होते, त्यांना 'कोस-मीनार' म्हणतात. निजामशहानी मेल्याचा दगड उभे केले होतेच शिवाय निरनिगल्या गावाकडे जाणारे रस्ते दाखविणारे 'दिदर्शक' दगड, तिहुयांवर व चौकुल्यावर उभे केले होते. 'नाजिक, यशमाल, बीड, आंगवादा अशा जिल्ह्यांतून या दगडांची नोंद अभ्यासकना केलेली आहे.' यावरून निजामशाहीच्या सर्वच मुलुकात ही व्यवस्था केलेली असावी असे दिसते.

काही ठिकाणच्या उत्खननात, अन्वर नदीसाठी तसेच राजगी संग्रहातून या काळातील नाणी मिळालेली आहेत. बऱ्याच नाणी तांब्याची आहेत. बऱ्याच सुलतानांनी रुप्याची व मोन्याची नाणी पाडलेली होती, मात्र मुघलांची नाणी क्वचितच मिळालेली आहेत. देवगिरी (फतेबाद), मुल्तानी (अहमदाबाद), जामोद, जुन्नर अशा अनेक ठिकाणी टांकसाळी होत्या. या सर्वांची अधिक माहिती आर्थिक स्थिती या प्रकरणात दिलेली आहे. येथे इतिहासाचे हेही मागून उपलब्ध आहे एवढी फक्त नोंद केली आहे.

मातनगच्या सातव निमाणे झालेल्या यष्टुदिवसाचे कागमे नमुने मतागष्टात शिल्लक राहिलेले आहेत. नागूर शिल्लक-नागूर येथे, रामादाचे, वगोच्याचे उल्लेख तत्रागिबकार करतात परंतु

दौलताबादसारखे एखादे ठिकाण सोडल्यास इतरत्र वास्तूंचे अवशेष मिळत नाहीत. राजघाटे, प्रासाद ही त्या त्या घराण्याची वा व्यक्तीची मालमत्ता असल्याने, त्यांची देखभाल, संरक्षण ही व्यक्तिगत जबाबदारी होते आणि त्या व्यक्तीच्या मंतर त्यांच्या हाटे कोणी फारगे लक्ष देत नाही. या उलट दों, मशिदी या धार्मिक स्वरूपाच्या वास्तू असल्याने त्यांचे रक्षण, जीर्णोद्धार करण्याची जबाबदारी सर्व समाजाने पत्करलेली होती. त्यामुळे अशा स्वरूपाच्या वन्याच वास्तू टिकून आहेत.

बहमनी व निजामशाही मुलतानांनी अनेक किल्ले बांधलेले होते, तसेच अनेक गावाभोवता कोट ही उभारलेले होते. किल्ल्यांमध्ये पुढच्या काळात फेरफार करण्यात आले, गावाभोवतीचे कोट आज भग्नावस्थेत आहेत. दौलताबाद, फरेंडा अशा मोजक्याच ठिकाणी सत्तनतीच्या लष्करी स्थापत्याचे अवशेष वन्या स्थितीत आहेत व त्यावस्मन या स्थापत्य शारांची चांगली कल्पना येते.

चित्रकलेचे फारच थोडे नमुने शिल्लक आहेत. ^{१६)}

केवळ पुरातात्विक म्हणावे असे भांडीकुंडी, अलंकार यासारखे अवशेष फारगे नाहीत अगदी वैशिष्ट्यपूर्ण म्हणावी अशी भांडी म्हणजे, चायना वेअर-अत्यंत सुवक आकाराची, पातळ अशी चिनी मातीची भांडी-धाळ्या, वाडगे, पेंले अशा. पाटच्या गगार मिळ्या रंगाची नक्षी काढलेली ही भांडी चीन व इराण इकडून आयात केली जात. श्रीमंतीचे येभव दाखविणारी, चैनीची चीज अशी यांची ख्याती होती. अहमदनगरला अशा भांड्याचे काही उत्कृष्ट नमुने मिळाले आहेत. दौलताबादच्या उत्खननात अनेक तुकडे मिळाले आहेत व त्यापैकी काहीतर चिनी लिपीतील लेख आहेत. या भांड्यांची नक्कल करून स्थानिक कुभारही काचेचा मुलामा दिलेली भांडी करू लागले, पण त्याची गुणवत्ता फारच सुमार होती. काचेच्या अनेकशी बांगड्या हे या काळातील अवशेषांचे आणखी एक वैशिष्ट्य. पुरातात्विक साधने या पलीकडे फारशी माहिती देत नाहीत.

ही सर्व साधने विपुल आहेत असे प्रथमदर्जनी वाटले तरी त्यातून मिळणारी माहिती एसापो, राजकीय इतिहासाच्या स्वरूपाची आहे. सामाजिक व सांस्कृतिक दृष्टिकोनाच्या रचनेला पोषक साधने मर्यादितच आहेत, स्वाभाविकच त्यातून मिळणारी माहितीही मर्यादित आहे.

संदर्भ :

१. कुंटेभागो, अहमदनगरची निजामशाही,
मुंबई, १९६२,
बहमनी राज्याचा इतिहास
मुंबई, १९६६
(शेन्वाग व सायम यांच्या 'बुन्हाने मासिरी' ची भाषांतरे)
(संपादक गं. ना. जोशी, १९६६ ला प्रस्तावना)
२. यादव, ए. ऐतिहासिक फारसी साहित्य,
खंड १-६, पुणे.
३. शिवचरित्र साहित्य, खंड १-१०
भागवत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे.
४. Harg. Sir Woosley (Ed), *Cambridge History of India*, Vol. 3,
Delhi, 1958 (Revised edition).
५. Sherwani H. K. *Bahmaniyye of the Deccan*, 1954, Hyderabad.
६. Radhe Sayam, *Kingdom of Ahmednagar*, 1966, Varanashi.
७. Sherwani H. K. and Joshi P. M. (Ed), *History of Medieval Deccan*,
2 Vols., Hyderabad, 1974.
८. Ranade M. G. , *Rise of the Maratha Power*, Bombay, 1883
९. गजमंड, वि. का. ऐतिहासिक प्रस्तावना, खंड १, पुणे, १९२८.
(संपादक गं. ना. जोशी)
१०. देशपांडे अ. क. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, पुणे, भाग ३, १९७४,
खंड-३, १९७७.
११. कुंटे-उपरोक्त, व
Briggs J. L. *History of the Rise of Mohammadan Power in
India*, Vols. II and III, Delhi, (1966 Reprint)
(तारीख इ फेरिस्ताचे भाषांतर)

१२. Isami-Husain A. M., *Shahnemah-i-Hind by Isami*, Vol. I, 1967, New Delhi.
१३. Major R. H. (Ed.), *India in the Fifteenth Century--being a collection of narratives of Voyages to India*, 1974, Delhi.
१४. Desai Z. A., "Eprigraphy" in *History of Medieval Deccan*, Vol. 2, 310-380.
१५. *Eprigraphia Indica (Arabic and Persian Supplement)*, 1964-65, p. 43 and Desai, p. 373.
१६. *Eprigraphia Indica (Arabic and Persian Supplement)*, 1970-71, 45-62.
१७. Zebrowsky M, *Deccan Painting*, 198३, Bombay

सन्तनतींची ध्येय-धोरणे

सन्तनतींच्या, मराठाप्रांतात इस्लामी राजपूतीच्या ध्येय-धोरणांचा काहीसा तपशीलवार परिचय आगभीच करून द्यायचा हवा. यामुळे आजवर अनेक अभ्यासकांनी मते व्यक्त केलेली आहेत आणि सर्वांमार्फत वाचकांची गुंजगण त्याच मतांवर झालेली आहे. या मतांच्या प्राप्ताप्राप्तीच्या योग्य विचार होणे जरूर आहे. तरच सन्तनतींच्या काळातील समाजजीवनाचा सम्यक् आणि यथातथ्य बोध होईल.

याच राजपूतीच्या अस्तित्वातून तो शिराजी महाराजांच्या उदयापर्यंतचा तीन-साडेतीनशे वर्षांचा काळ हा मराठाप्रांताच्या जीवनातील "तमोयुगा"चा काळ होय असेच मत बहुतेक मराठी इतिहासकार व लेखक यांनी मांडलेले आहे. "महाराष्ट्र संस्कृती" या आपल्या ग्रंथात पु. ग. मराठवाडे यांनी त्याच केलेला अभिप्राय बगचसा प्रातिनिधिक समजता येतो. ते म्हणतात-
"तयाच मताच्या अंगणापासून मुसलमानांचा आक्रमण, त्यानंतर काही काळ चाललेली दिल्लीच्या मुलतानांची सत्ता, आणि त्यानंतर स्थापन झालेली बहामनी सत्ता ही मराठाप्रांतात आलेली अस्मानी प्रत्ययापनांच होती. मराठ्यांची राजसत्ता तर मुस्लीमांनी नष्ट झालेलीच होती. पण त्याचवेळीच मराठ्यांचा हिंदू धर्म, त्यांच्या प्राचीन परंपरा, हा सर्व महाराष्ट्र समाज आणि या लोकाने स्वतः यांचा संपूर्ण नाश करण्याची प्रतिज्ञाच बहामनी मुलतानांनी केली होती".

मराठेच गोविंद गवडे यांनी दक्षिणा मुलतान हे फारमे धर्मवेडे किंवा धार्मिक अतिरेकी (BIGOTS) न राहते मान्य केलेले अगले तर्गे मुलतानी सत्ता ही हिंदू धर्माला शापच होता आणि म्हणूनच 'मराठाप्रांताच्या' उदय झाला असेच प्रतिपादन केले आहे.^(१) सरदेसाई यांनी आपल्या ग्रिग्रामतान धोडगाफार फाकाने सन्तनतींचे मूल्यमापन याच पध्दतीने केले आहे.^(२) मराठवाडे यांनी आपल्या मताच्या पुर्णप्राप्ती सयदअली तब्रातबाच्या "बुन्हाने मासिरी" मधील काही श्रियाने उद्धृत केली आहेत. त्यापैकी काही वेचक उदाहरणे आणि याच "मासिरी" मध्ये इतर श्रेयाच्या ग्रिग्रामापैकी काही अशी-^(३)

"अद्दाईत हममजरा गणू बहामनी यावे दक्षिणेत इस्लामची प्रतिप्रापना करून काफरांचा उच्छेद केला".

“इमाद उल् मुल्क आणि सुवारकरखान यांनी सुलतानाच्या आज्ञेप्रमाणे हिंदूंच्या मुल्यमात लुटालुट करीत ताची नदीपर्यंत मजल मारली, वाटेत त्यांना जे जे मूर्तीपुत्रक आटखले त्याची त्यांनी सर्रास कत्तल केली”.

“अहमदशाहीची इच्छा इस्लाम धर्माला उच्च स्थानावर नेण्याची, जिजाद पुस्तकाने मत्भर पैगंबराचे पुष्कारलेल्या श्रद्धेचा आणि पवित्र तत्वांचा प्रसार करण्याची आणि श्रद्धाधर्माची यांचा अभाव असणाऱ्या काफरांची वंडे व दृष्ट्यणा यांचे समूह निर्दोष करण्याची होती ... मोहिमेत शिवनेरी जिंकल्यावर काफरांची घोंदोरे व देवळे यांचा नाश करून तेथे मशिदी उभारल्या लोहगड जिंकल्यावर पगभूतांची सर्गम कत्तल केली”.

“बुन्हान गादीवर आल्यावर मोहिमेत त्याने पोर्तुगीजांची धर्मबुद्ध भुल केली आणि काफरांचा निपात केला.”

अशा तऱ्हेची विधाने तर्कागिर सांगंनी पानोपानी केली आहेत. येथे उलट गोष्ट विधान जसांच्या तशी पुराव्यादाखल वापरण्याचे म्हटले तर सहस्रबुद्धे याचा निष्कर्ष अटळ ठरतो. हा समूही विधाने एकत्र केली तर दिसेल ते असे की पहिल्या बलमनशलापासून तो शेराट्या निजामशापर्यंत प्रत्येक सुलतानाची प्रत्येक मातीम ही काफरांविरुद्ध, काफरांचा उच्छेद करण्यासाठी निघाली होती, हिंदूंच्या विरुद्ध चालू असणाऱ्या एका अखंड धर्मयुद्धाचा भाग होता आणि या प्रत्येक मोहिमेत सुलतान यशस्वी झाला अशी ग्वाही तर्कागिरासार देतात.

आता प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, साडेतीनशे वर्षे हिंदू धर्माचा उच्छेद करण्याच्या कामाने महाराष्ट्रातील सल्तनती यशस्वी झाल्या असल्या तर महाराष्ट्र भूमीवर हिंदू शिल्पक तरी कसे राहिले ? हिंदू शिल्पक राहिले एवढेच नव्हे तर प्रचंड वास्तूयशेने अभिनवान राहिले आहेत. “वारकरी” पंथासारखे हिंदू धर्मातील पंथ भागभगटोळ झाले, आपड “आरी” सांगणे आचार प्रगटपणे पाळत राहिले, मराठी भाषेत धार्मिक-स्वरूपाचे प्रचंड वास्तूयश उत्पन्न झाले, हा चमत्कार कसा काय झाला ? हे सगळे जर घडले आहे तर तर्कागिरासार काय मागत आहेत ? कोणाचा उच्छेद झाला ? या प्रश्नांचा तटस्थपणे विचार करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी, मराठी (व इंग्रजी) इतिहासशास्त्रांनी विश्वसनीय समजून घ्यावयाचे मानलेल्या पुस्तकांना तर्कागिराच्या लिखाणाची फेरफारसणी केली पाहिजे. या लेखकाचे हे, त्याच्या श्रम यांचा शोध घेतला पाहिजे, तसेच सल्तनतीच्या धर्म-कारणांची यशस्वी कत्तल केली.

इस्लाम दोन्ही बरोबरीने पत्करलेले ^(१) मात्र, “काफरां” च्या कत्तलीचे उद्देख असले तरी तबातबा व फेरिशता सामुदायिक वा मोठ्या प्रमाणावर वाटवा-वाटवीची कोठेही माहिती देत नाहीत. कत्तलीचे पावलोपावली मोठ्या उत्साहाने उद्देख करण्यासयदअली अशा “पराक्रमां” चा निर्देश करण्यास चुकता ना. त्याला ती गोष्ट मोठ्या गौरवाची, प्रौढीचीच वाटली अशी याबद्दल शंका वाटत नाही. त्यामुळे असे “गौरवास्पद” प्रकार फारसे झाले नसावेत असाच निष्कर्ष काढणे भाग पडते. (या विषयाची अधिक चर्चा “सामाजिक स्थित्यंतर ” या प्रवचनात पुढे केलेली आहे.)

सल्तनतीच्या राजकारणाचे आणखीही काही पैलू या संदर्भात ध्यानात घ्यावे लागतात. गुजरात, खानदेश, माळवा या भागांवर इस्लामी राजवण्याची सत्ता होती ब्रह्मनांचे आणि नंतरच्या निजामशाहीचे या सर्वांशी सतत संघर्ष चालले होते. ब्रह्मनांच्या उत्तगधिकारां असणाऱ्या पाचही शाखा एकमेकांविरुद्ध सतत लडत होत्या. ‘ सगहदायराचा पराक्रामाग्रग किल्ला किंवा “पाथरी ” सारखे गाव एवढ्या निमित्ताने मोठी युध्दे झाली. कधी-कधी दोघे-तिघे एकत्र येवून चवथ्यावर घसरत. याहीपुढे जाऊन आपापसातील भांडणात, ओगिंगा, पंगंगड, त्याहीपेक्षा विजयनगर येथील हिंदू राजांची मदत घेवून तिसऱ्या एगारा इस्लाम धर्मीय सुलतानांवर हल्ला करण्यात कोणालाही अनमान वाटले नाही. हे संघर्ष स्वार्थासाठी नसून इस्लामच्या स्थापनासाठी होते असा दावा कोणीही सयदअली करू शकत नव्हता. एकमेकांविरुद्ध काफरांचे सहाय्य घेणे कदाचित धर्मनीतीत वसत नसले तरी राजनीतीत निश्चित वसत होते.

विजयनगरचा धोका जास्त जाणवू लागल्यावर हुमेन निजामशहाने मोठ्या खटपटीने सर्व शाखांना “काफरां” विरुद्ध एकत्र आणले. तालिकोटची लढाई झाली. विजयनगरचा मोड झाला. पण जवळपास लगेचच, या सुलतानांची सुदोपमुंदी सुरू झाली-जिंकलेला प्रदेश कसा वाटावयाचा, लुटीची वाटणी कशी करावयाची या मुद्यावरून. याहीपेक्षा मौजेची गोष्ट अशी की, देशी म्हणजे दख्खनी मुसलमान आणि “ आफगांनी ” म्हणजे इगणानून आलेले मुसलमान यांच्यात सतत झगडे होत आणि जुन्नर, चाकण, गुलबर्गा अशा ठिकाणी एकमेकांच्या त्यांनी कत्तली केल्या. त्याही सुलतानांच्या हुकुमावरूनच झाल्या हा यातला विशेष. हे सगळे मुसलमानच होते. (१). (१०)

आणखी एक वास्तव ध्यानात घ्यावे लागते. उपलब्ध कागदपत्रांवरून हे स्पष्ट दिसते की, मल्लनर्तकीच्या तीन-साडेतीनशे वर्षांच्या संबंध राजवटीत, गावगाड्यांचा सगळा कारभार हिंदू मूर्ख नाड्याडा, पाटील, देसाई, कुलकर्णी अशा मंडळींच्या हातात होता. गावपातळीवरील मातंगुळाची आकारणी आणि यमुली ही दोन्ही कामे याच अधिकाऱ्यांच्याकडे होती. जमीन मातंगुळा हे राज्याच्या उत्पन्नाचे सगळ्यात मोठे व महत्त्वाचे साधन होते. ते हिंदू अधिकाऱ्यांचे आयव्यापित ठेवणे मुलतानांना अशक्य वाटले नाही. हिंदू गावकामगारांकडे हे काम ठेवण्याचे कारण दिसत ते असे की, ही कामे व पदे त्या-त्या घरात वंशपरंपरेने चालत आलेली होती. त्यामंडळाचा मंडळाना, जमिनीची मातंगी, जमिनीचा मगदूम, पिके या सर्वांची माहिती परंपरेनेच मिळालेली होती, मिळत असे. असे अनुभवी व माहितगार लोक ज्याच्यात होती ती जुनीच सामान्यतः मुलतानांनी आपल्या कार्यभारासाठी वापरली. हे गावकामगार हिंदू होते म्हणून त्यांना त्याकाळी त्यातून स्वधर्मीय कामगार आणण्याचा त्यांनी प्रयत्नही केला नाही. जिल्हा, गावगा. अशा राज्याचा पातळीवर मुसलमान अधिकारी नेमण्यात आले पण ते ज्या पायावर काम करणारे होते हिंदू कामगारांचाच वाचून, मुलतानांना रम होता तो सत्तेत. राज्यप्रसारात, धर्मप्रसारात नवे हे स्पष्ट होते.

दख्खनी मुलतानांनी इराण, हबसाण इकडून सैनिक, कारभारी, पांडित, धर्मज्ञ अशांची अनेक गर्भे आणत केली. तांदेजरा, मरमूद गाराण, मलिक अंबर ही अशा पक्की मुसलमानांपैकी काही मोठी नावे. यांच्यायोगीत इतर अनेक कर्तव्यगार माणसे यांच्यातून पुढे आली होती. नम ही हीच गोष्ट इराक, इराण जे दख्खनी मुसलमानांना अडचणीची झाली आणि यातून देशी व आपली असा मध्या मुसलमाना. या संघर्शात आपल्या राज्याची आहुती पडेल याची जाणीव त्या यामंडळ निजामशाही व आदिलशाही मुलतानांनी, या दोघांशीही संबंध नसलेले लोक पुढे आणले. काकर मुसली, सेनानी यांना उत्तेजन दिले. राज्यरक्षण हा विचार धर्मसंरक्षणापेक्षा प्रबल ठरला. मातंगी, शहाजी भोमले, लखुजी जाधव यांच्यासारखी मातवर माणसं मु. शहाजी सेना इमाने-इतवार वजावू लागली. त्यांना सेवेत घेणे मुलतानांना अवघड वाटले नाही, मुलतानांच्या पदवी मोठ्या करण्यात त्यांना कमीपणा वाटला नाही. या मंडळींना मुलतानांच्या धर्मांसाठी, हिंदूत्वाच्या उच्चाटनाच्या ध्येयाची कल्पना तरी आली नाही किंवा आपली अगुन्या त्यांनी म्हाधर्मोटी म्हाधर्मघात केला असे म्हणावे लागेल. अन्यथा, रानडे, मल्लनर्तकी यांना तीनशे वर्षांनी अजून झालेला मुलतानांचा धार्मिक छळ, इस्लामचे कठोर आक्रमण हे कदाचित् सामानिक, त्यातपेक्षा कमालीचे अतिशयोक्त तरी म्हणावे लागेल.

गणेश, मरमूद, मरमूद यांनी मल्लनर्तकीच्या ध्येय-धोरणाविषयी अशी मते का व्यक्त केली असातान, मध्यरात्री 'तमोयुगा' का ठगविले असावे असा प्रश्न साहित्यिकच उत्पन्न होतो. त्यांना विचारात घ्यायला येणे अगत्याचे आहे. हे विवेचन अप्रिय ठगण्याची मोठीच शक्यता

आहे. तथापि, या काळातील सामाजिक व सांस्कृतिक घडामोडींचे वास्तव स्वरूपाचे दर्शन घडविण्यासाठी ते आवश्यक आहे. महागाष्टात इतिहासाचे संशोधनाच्या प्राग्भूत हातून शोध-सत्त्वाचे वर्षे लोटली आहेत हे वग सांगितेच आहे. तसेच या संशोधकांची प्रेरणा गुरुभक्ती, स्वातंत्र्यप्रियता हाच होत्या याचाही उल्लेख केला आहे. ग्रँट डफ माग या परीक्षाने विद्वत्तेचा महात्वाचा इतिहास हा एकामागो आहे, 'विद्वत्तेचा शिष्यवृंदात आहे हे सांगण्यास गुरुवाची जागर होता. कीर्तने यांनी डफचे सर्वोपार्ण खडेन केले. त्यानंतर गनटे यांनी, "महागाष्ट-धर्म" या कल्पनेला आकार दिला. प्रत्यक्षान गनटे यांच्या विद्वत्प्राणानंतर, त्यांना उत्तम परिचित असलेल्या पाश्चात्य इतिहासज्ञा, विद्वानांनी आप पट्टाळी घेऊन विद्वत्त युगप्रसंगे घडून आलेल्या धार्मिक-क्रांतीचा (Religious Revolution) त्यांच्यासमोर प्रभाव पडला होता की त्यांनी त्याच नमुन्यावरहुकुम मगदी इतिहासाचा अन्वयार्थ लावला." विद्वत्त वैष्णव समाजाचा कामगिरीतून महागाष्टात गष्ट सदाचा (महागाष्ट-धर्माचा) उदय झाला असे प्रतिपादन गनटे यांनी केले. राजवाडे यांनी त्यांच्या मताचे पुढे घडवून घेऊन हेच पत्र गनटे यांच्याकडे आणिल्याच्या आगे-मागे झालेले संशोधक व भाषात्याग महागाष्टाच्या इतिहासात मंडोपन करत एक बौद्धिक जिज्ञासा म्हणून स्वीत होते का, तस्यच दुर्लभ स्वीत होते का या प्रश्नांना नकारार्थी उत्तरे द्यावी लागतात. संशोधनाच्या उद्योग ने अजून प्रामाणिकपणे, प्रसन्न व स्वतःचीच विचारपद्धत करता करीत होते यात शंका नाही. पण त्यांच्या उद्योगाची मूल प्रेरणा "गष्टकार्य" हीच होती. महाराष्ट्राच्या विशेषत मगदेशातील इतिहासाचे संशोधन हे कार्य गष्टकार्यच न होत तर त्यातच युद्धाचाच एक भाग आहे अशीच त्यांची भावना होती. स्वतः-समाथा-प्रेम त्यांनी जनेक प्रकारे व्यक्त केले आहे. दशजो संतंचे माने व मंडोपन हे जे पट्टाळी घुमवून जावयाचे होते त्यासाठी ज्या अनेक गोष्टींची जरूर होती, त्यात मिश्रित समाजाचा त्यांच्या मनःशांती, अगभूत सामर्थ्याची जाणीव करून द्यावयाची होती. त्यासाठी त्यांच्या पूर्विपरांप्रमाणे स्मरण करून द्यावयाचे होते. एक स्फूर्तीस्थान शोधायलाच होते. बलातच सांगण-साकार प्रतीक, तेजाचा, पराक्रमाची मूर्ती हवी होती. या लढशाला बारी नैतिक अधिष्ठान होणे हात.

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अदभुत कर्तव्यगुणामुळे ते अनेक प्रतीक ठरावेत, पराक्रमाचे, तेजाचे मूर्त रूप ठरावेत हे स्वाभाविकच होते. त्यांच्या व्यक्तिगत प्रत्येक घटना स्फूर्तिदायक ठरावी अशीच होती. त्यामुळे ते राष्ट्रीय उद्योगाचे, मगदी अस्मिनेचे प्रतीक ठरावे.

दुसरा जो भाग होता, नैतिक अधिष्ठानाचा तो पूर्त व ज्य समर्थ समसाधनाचा सद्व्यवहार ही दोन्ही इतकी परस्परांगूक होती की मुस्लीमांनीच्या अध्यासनांनी समर्थनाचा निराकार होण्यास एकमेका ठिकाणी नेवून बसविले. वस्तुतः समर्थ व छत्रपतींच्या कर्तव्यगुणांचे भाव्यरूप आहेत सामाजिक घडामोडींचे ते डोळस अध्यासक होते आणि निराकारांनीच्या उद्योगाचा त्यांना जणवत होता.

संदर्भ :

१. सहस्रत्रयुधे पु. ग., "मराठी संस्कृती", पुणे, १९७१., पृ. ३०४
 २. Ranade M. G., *Rise of the Maratha Power*, Bombay, 1961 Ed.
 ३. सरदेसाई गो. स., "मुसलमानी रियासत", मुंबई १९९३ आवृत्ती.
 ४. कुंटे भ. गो., "बहमनी राज्याचा इतिहास", पृ. ७.
 ५. कुंटे भ. गो., "अहमदनगरची निजामशाही", पृ. ७
 ६. Mate M. S. and Pathy T. V., "*Daulatabad : a Report*", Pune, 1992, 5-7.
 ७. कुंटे, उपरोक्त-अनेक उदाहरणे
 ८. Haig, *Cambridge History of India*, Vol III, p 433
 ९. कुंटे, "अहमदनगरची निजामशाही", प्रस्तावना, पृ. २८.
 १०. Haig (उपरोक्त) पृ. ४३३.
 ११. रानडे, उपरोक्त.
-

सामाजिक स्थित्यंतर

महाराष्ट्रात महाराष्ट्रातील सामाजिक स्थितीचे चित्र बरेचसे गुंतागुंतीचे आहे. ही गुंतागुंत राज्याच्या सामाजिक अनेकविध प्रवाहामुळे झाली आहे तशाच ती आधुनिक काळातील विविधतायानी प्रचलित केलेल्या मतप्रवाहांनी, विचारसरणीमुळे झालेली आहे. महाराष्ट्रात राज्याच्या इस्लामचा प्रभाव व त्या धर्माचा प्रसार, त्याकामी राज्यकर्त्यांनी घेतलेला पुढाकार, समाजसुधारक कार्ये, मराठी सत्तेचा उदय व तिचा जीवितहेतू अशा अनेक गोष्टींची समिसळ झाल्यामुळे यांचे निचर भूगर्भ हात हा एक एक पदर उलगावून त्याचे स्थान समजून घेतले तरच महाराष्ट्राच्या त्या, त्यात घडल्याच्या स्थित्यंतराची व त्याच्या कारण परंपरेची स्पष्ट कल्पना येईल.

राज्याच्या राजसत्तेच्या प्राभुत्वापूर्वी महाराष्ट्रात इस्लामच्या अनुयायांची संख्या नगण्य होती. महाराष्ट्रात पहिले शिवाजीराज आले त्या वेळी केलेल्या अगवाची संख्या फारच थोडी होती. त्याच्या उपराजराजांनी त्यांनी एकदाच ठिकाणी त्यांनी मशिदी बांधल्या होत्या, राष्ट्रकूटांनी त्यांना मजलतारी दिलेल्या होत्या. मात्र त्याची भूमिका त्यापात्रांची होती, धर्मप्रसारकांची नव्हती. अहमदशाहाने त्याच्या राजवटीत गुफी मत महाराष्ट्रात आलेले असण्याची शक्यता काही अन्वयासह नकार करतात, पण त्याला मुनिश्चित आधार नाही. 'यादवाचे राज्य निकालात निघून गेले. सत्तनवीचा अमल सुरू झाल्यावर, पण त्याहीपेक्षा वरमनी सत्तेच्या स्थापनेनंतर अहमद धर्माच्या संख्या वाढत गेली. मात्र साडेतीनवे वर्षे सत्तनवीचा अमल असूनही ही मराठा धर्माद्वारे राहिली, मुसलमान समाज अल्पसंख्यक राहिला. हिंदूच संख्येने अधिक राहिले, त्यांचे अनेक पदापदवी भूभरगेल्या आले, मराठीत विपुल साहित्यनिर्मिती झाली.

महान इस्लामचा प्रसार केला आला आणि तो मर्यादितच का राहिला या दोन्ही प्रश्नांचा विचार करता येतो. यासंदर्भात प्रचलित मते अशी आहेत -

१. 'सत्तनवी हिंदूय आक्रमण करून सक्तीने वाटवावाटवी केली, धर्मांतर घडविले.'

गुफी सत्तेच्या निष्कर्षांमुळे अनेकानी आपसुकीने धर्मांतर केले.^१

हिंदू धर्मातील जातिव्यवस्थेमुळे हातअपेष्टांचे आणि अपमानाचे जिणे माथी आल्याने कनिष्ठ वर्गांनी इस्लामचा स्वेच्छेने स्वीकार केला.^२

हिंदू-विशेषतः वैष्णव-मतानेच्या निष्कर्षांमुळे हिंदू समाज एकसंध राहिला, जातिभेदाची संख्या कमी (किंवा नाहीशी) झाली म्हणून इस्लामचा प्रभाव मर्यादितच राहिला.^३

या प्रवाहांचा विचार करणायपूर्वी एका गोष्टीची दखल घेतली पाहिजे. त्यामुळे त्याच्या उत्पत्तीची कारणमीमांसा करता येते. इस्लामच्या तार्विक शिक्कयण विप्रमाणे मानवजातीचे दोन स्पष्ट भाग पडतात-सद्धर्माचे (इस्लामचे) आचरण करणारा एक, (दार-उल-इस्लाम) आणि असद्धर्माचे आचरण करणारा दुसरा, (दार-उल-हर्व). असद्धर्माने म्हणजे चुकीच्या मार्गाने जाणाऱ्या मानवाला, त्याच्याच उध्दासासाठी सद्धर्माच्या मार्गावर आणणे हे प्रत्येक इस्लाम धर्मीयाचे कर्तव्य आहे. हे काम सतमा गमजुनीने केले, पण जर कोणी केवळ अज्ञानाने व हट्टाने असद्धर्माचे पालन करत गेव्हिला तर त्याला योग्य मार्गावर आणण्यासाठी शरय मर्या वापर करावा. थोडक्यात, धर्मप्रसाराला, सर्फीच्या धर्मातगला इस्लामचा तार्विक आश्रय आहे. ^६ इस्लामचा प्रसार हे पवित्र कर्तव्य आहे अर्शाच इस्लाम धर्मीयांची भावणा आहे. अरबस्तानच्या वाळवंटातून त्यांचे पडलेल्या इस्लामच्या अनुयायांनी केवळ शमर यर्षाच्या अरबी व संपूर्ण पश्चिम आशिया, आफ्रिका घंडाचा उत्तरभाग, युगेपच्या दक्षिणेचा काही प्रदेश हे इस्लामच्या वर्चस्वाखाली आणले. यामाठी त्यांनी युक्तीपेक्षा शक्तीचाच वापर केला. भारतावर मुसलीमांच्या काळात आक्रमण केलेल्या योगी व गजनी मुलतानानी याच मार्गाचा अवलंब करून धर्मातरे घडवून आणली असे त्यांचे तरागिप्रकार सांगतात.

अशी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी असल्यामुळे, महाराष्ट्रात हेच घडले पाहिजे असे आमचे इतिहासकार गृहीत धरतात. परंतु, सामुदायिक धर्मातगचा-सर्फीच्या सामुदायिक धर्मातगचा-प्रकार कोठे घडला असल्याची साधार माहिती उपलब्ध नाही. याचा विचार मागील प्रकरणाने सविस्तरपणे केला आहे. येथे पुनरुक्तीची गरज नाही.

सूफी संतांचे श्रेयही मर्यादितच दिसते. त्यांचा पायग्व मुख्यत गजधानीच्या शरयच्या आसपास, राजाश्रयानेच झालेला दिसतो. पंगची पुजाअर्चा, नरय मोठ्या प्रमाणात होत असते तरी, ते हिंदूच करतात, त्यामाठी इस्लाम पत्कृत नाहीत. याची चर्चा, "धर्म" या प्रकरणाने अधिक आहे.

म्हणजे मग, इस्लामच्या बुध्दीला दलित वर्गाचे श्रेय किती याचा सखोल विचार पाडवत होता. "दीक्षण भावनात, जेव्हा दुसऱ्या समुदायाचे मजबूत आक्रमण होण्यापूर्वीच्या काळात, १०-१२ व्या शतकात, तेव्हा जे नाच समजले जाणारे हिंदू होते त्यांनी "या हिंदू धर्मात राहणेच नसा, त्यापेक्षा समतापूर्ण इस्लाममध्ये प्रवेश केलेल्या बग, असा मनाशी निजला असून इस्लामची दीक्षा घेतली असाही असा समजणे अधिक संवुर्त्कीक ठरत नाही काय ? " *

महाराष्ट्रातले समाजज्ञ इस्लामचा बुध्दलाच हे प्रमाण बसवूनस्थितीची संपूर्णपणे मिसंगत होती. या काळात इस्लाम धर्मातगण "श्रेय" किंवा "अपश्रेय" दलित वर्गाच्या माथी मागता होता. त्यांनी समाजाची कोणताही आधार, उदाहरण नाही. जिघांस इस्लामच्या समुदायाचा प्रसार झाला, ते दलित वर्गापर्यंत पाडले, त्यात समतेची महान शिकवण होती. "या वर्गापर्यंत पोचत, त्यात मागणारे विचार कसून या जातींनी हिंदू धर्माचा त्याग केला. इस्लामचा स्वीकार केला असे म्हणण्यास कसलीही जागा नाही, आधार नाही. धर्मातगण या हिंदू समाजात धर्मातगणतरी कनिष्ठ जातींचे रहावे लागते अशी दृष्टीगोळाची मतां असत. "इस्लामचे समतेचे तत्त्वज्ञान", त्याच्या महाख्याला आले नाही, मलागष्टात त्याला "नाच ठरेलच न" तर भावनात उतरली कोडे झाले नाही. यामध्यां गोमिला थापर म्हणत "या काळात इस्लाम समुदायात हे नेमांचे अत्यंत गहिले आहेत. हे ध्यानात घ्यावे. म्हणजे नाचमध्य हिंदू समाजाची स्थिती अशी हत्तागोची नव्हती की त्यांनी स्वीकार केला. अशी कनिष्ठ वर्गांमध्या धर्मातगणे फायदे अस आकर्षक (नेत्रदीपक-Spectacles) यात समावेत". दलितानी, मुस्लिमांचा मार्ग म्हणून धर्मांतर केले हे मत, "इस्लाम समाजात अशी दृष्टी घटता पाहिले पाहणे अतिशय अग्राह्य ठरते. इस्लामचा अंमल म्हणजे कनिष्ठ वर्गात हिंदू समाजाच्या त्याचोयन येथे हिस्मनी धर्मप्रसारकांनी आपले कार्य सुरू केले, तेव्हा इस्लामचा प्रसार झाला. त्यात समाजात कनिष्ठ वर्गांनी हिस्मनी प्रचारकांना दाद दिलेली नाही, त्यांनी इस्लामचा हात लावला. मांडले तर कोडेही दलितानी मोठ्या प्रमाणावर धर्मांतर होत नाही. अशी दृष्टी घटता, हिंदू धर्माच्या हटकाद पणाला कटाक्षून डॉ. आंबेडकरानी "इस्लामचा प्रसार इस्लामचा विचार केला, पण त्यांनीही इस्लाम वा हिस्मनी वा अभागीय स्थितीत जातले नाहीत. त्यांनी स्वीकारले नाहीत. कोडे धर्म" कोडेती भागीयत्याचा धागा,

या दलित समजल्या जाणाऱ्या समाजांच्या अंतःकरणात पन्ना रुजलेला आहे असाच याचा अर्थ होतो. शिवाय बौद्ध धर्माच्या स्वीकाराला फक्त मग्न समाजाकडूनच मोठ्या प्रमाणावर प्रतिसाद मिळाला, इतर दलित समाज आपापल्या जागीच राहिले आहेत. या सर्व दलित समाजांची आजची स्थिती सातवे वर्षांपूर्वी होती तितकीच वाईट आहे. म्हणूनच, महागष्टात १९५० नंतर मुसलमान समाजांच्या संख्येत जी वाढ झाली आहे त्याचदल दलित समाजाला जबाबदार धरता येणार नाही.

हे सर्व पर्याय अस्वीकार्य ठरविले तरी चौदाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत मुसलमानांची सध्या नगण्य होती आणि त्यानंतर तिच्यात वाढ झाली हे ऐतिहासिक सत्य जिद्दकच राहते ! हे सत्य का कशाने वाटली ? केवळ संस्था वाढली एवढेच नव्हे तर वाढतातयाने राज्यकारभारामध्ये त्यांना महत्त्वाचे स्थान मिळाले. हे स्थान इतके मोठे होत की, 'दर्यामी' असा त्याचा स्वतंत्र पत्त निर्माण झाला. म्हणून दुसरा प्रश्न असा येतो की हे सगळे 'दर्यामी' आले कोठून आणि त्यांना एकाएकी राज्यकारभारातले प्रारंभ्य कामे प्राप्त झाले ? मरमद तथ्य कायगात्र जे सरदार-दरकरार, सैनिक महाराष्ट्रात आले त्यापैकी बरेचजण येथेच राहिले. पत्थिवा ब्रह्मना मुसलमान अलाउद्दीन हसन गंगो हा अशा उत्तरेतून आलेल्यापैकी होता, त्याला राज्यस्थापनत महत्त्व्य करणारे आणि पुढे निरनिराळ्या प्रांतांचे सुभेदार झालेले सरदार मुळचे उत्तर भारतीयच होते. त्यांना शासनाचा उत्तम अनुभव होता, शस्त्राद्या उत्तम प्रकार माहीत होती. 'दर्यामी' पक्षाचा कणा म्हणजे हे स्थलांतरित मुसलमानच होते. त्यांच्या संपन्न गेलेल्या हिंदूंनी काढांना स्वार्थापोटी धर्मांतर केले असले तरी अगदी तुच्छक नारायणगंज असा निश्चित पग या मिळत नाही.

सिंध, राजस्थान इकडे अशा परिस्थितीत काय घडले याची उदाहरणे इतिहासात नोंदिलेले आहेत^{१०}. सिंध प्रांतात अरबांची सत्ता स्थापन झाल्याच प्रथम धर्मांतर केले ते बहिष्त वगांजाल हिंदूंनी. नागोरच्या रजपूत राजांनी प्रथम धर्मांतर केले आणि त्यांच्या पाटोपाटु त्यांच्या पदगच्या सेवकांनी त्यांचा धडा गिरविला. आपापली राजकीय आणि आर्थिक स्थाने, श्रमव्यवसायांभाळण्यासाठी त्यांनी हा मार्ग पत्करला. महागष्टात अग काही घडले का हेही पहायला लागते. येथे असणाऱ्या शासक वर्गाचे काय केले हे पाहणे उद्बोधक ठरे.

यादवांचे राज्य अडीच शतके तरी अस्तित्वात होते आणि ते एका विस्तृत प्रदेशावर पसरलेले होते. हे राज्य चालले होते ते एका मोठ्या शासन यंत्रणेच्या वळार चालले होते. ही यंत्रणा किती मोठी होती याची कल्पना, राज्याचा विभाग, विभाग याचमन येईल^{११}. ही माहिती यादवांच्या

अभिलेखात पाहताच्यो सापडते. 'देश' हा सगळ्यात मोठा भाग. त्यात 'सेअणूदेश' व 'भूतलदेश' हे त्यापैकी सगळ्यात मोठे, याशिवाय आन्ध्रदेश, कर्नाडदेश, वेल्गोलदेश, कुंडीदेश, माणदेश असे अनेक लहान लहान विभाग होते. 'देश' या विभागाचे उपविभाग 'विषय', 'ग्रामण', 'मंडल', आणि 'ग्राम' असे होते. लहानमोठ्या खेडेगावात पूर्वापार चालत आलेली ग्रामपंचायत जातपंचायत याची कागभार व्यवस्था होती परंतु इतर भागावर शासनाने नेमलेले अधिकारीच होते. या सर्वाना नित्याच्या नागरी प्रशासनावरोवरच सैन्यातील अधिकारपदांची जबाबदारी सांभाळावी लागे. सर्वच प्राचीन व मध्ययुगीन शासन यंत्रणात मुलकी व लष्करी जबाबदारी जोडीने जात असे. यादवाच्या राज्यात तीच व्यवस्था होती. या जबाबदाऱ्या पारंपारिका शासनाचा आणि युद्धाचा अनुभव असणारा, माहिती असणारा मोठ्या अधिकारी यां जाणवू शकता. अशा अनेक अधिकार्यांची नावे अभिलेखात सापडतात.

दगच्या सेअणूचराच्या लेखात अनेक अधिकारपदांचे उल्लेख आहेत. महाप्रचंड दंडनायक (मानस्यत), महामान्य, महाप्रधान, महामंडितक, पाटलीकरण (सचिव) राजाध्यक्ष, राजगुरु इतर लहानान आणखीही नावे येतात--पट्टसाहनाधिपती (घोडदळप्रमुख), सर्वाधिकारी, महाप्रधानमण्डीयोग, हस्तिप्रसाध्यक्ष, मुद्राप्रभू अधिकार्यांची नावे अशी--मुरारीकेशव, वंकुव लक्ष्मीर दत्तसयक, मद्र, कश्यपेश, चिवण, चानुड, देवराज विजयस, उदयादित्य, महिषेश्वरी, महाप्रधान, यदुराज, गोलेश्वर, हेमाद्रि पैकी गोलेश्वर व हेमाद्रि हे ब्राम्हण तर महिषेश्वरी व चिवण हे शैव्य होते असे निर्दिष्ट करून आले. तेव्हा इतर अधिकारी हे क्षत्रिय असावेत असा निष्कर्ष साहज्यास फारसे चुकणारा नाही. यावेळेपर्यंत भारतात असणारी पद्धत आणि विशेषतः जातीचरित्रा--महणजे जातीनुसार व्यवसाय ही व्यवस्था ध्यानात--घेतली तर हे व्यवसाय त्या त्या जातीत, कुळात, पिढ्यानुपिढ्या चालत होते हे स्पष्ट होते. या व्यवसायांसाठी लागणारे शिक्षण, अनुभवाचा वाग्या हा परीच मिळत होता. शासन यंत्रणा चालविण्याचे तज्ञात मुरलेल्या जाती, कुळे ते काम करीत होती.

मध्ययुगाच्या, त्याच्या आरंभाच्या, पुराच्या मृत्यूनंतर यादव राजसत्ता पूर्णपणे संपुष्टात आली. त्यानंतर या परगणेत शासक वर्गाने काय झाले असा प्रश्न साहजिकच समोर येतो, क्वचित त्याचकडे उलटायला येतो. यापैकी कोणी नव्या राजघराण्यावर, सत्तनर्तावर बंड केल्याची काही काही काही तथ्यां यापैकी कोणी, उच्चैसागळा धडा गिरवून नव्या राज्यकर्त्याचा धर्म शासकाने आपापली आसने सांभाळली असे दिसत नाही. कागभागत दुय्यम दर्जाची पदे पत्करून आपली मुलां याकडिली असणे स्वाभाविक दिसते मात्र इस्लामच्या वाढीस हा वर्ग कारणीभूत ठरणार नाही हेच मगढी वैशिष्ट्य दिसते !

आपली 'वृत्ती' टिकविण्यासाठी जसे काही तुळक लोकांनी धर्मांतर पत्करले तसे वटसुर य लोकांनी वृत्ती टिकविण्यासाठी हिंदु धर्मात, म्हणजे आपल्या जातीत राहणे पसंत केले. मित्राच जात म्हणजे कुलाचार हे गर्णातरी महत्त्वाचे ठरले. माणसं आपापल्या जातीचा घट्ट धर्मन होती, कशामुळे ? तर जात आणि व्यवसाय यांची सांगड पक्की बसलेली होती म्हणून. तोपर्यंत जातीत आहे तोपर्यंत त्या जातीचा व्यवसाय मिळणार हे नक्की होते. जात गेली की व्यवसाय जाणार, वृत्तीछेद होणार म्हणून जातीत स्थाविरास पाहिजे. जात म्हणजे हिंदू धर्म, हिंदू धर्म गेला की जात गेली, जात गेली की व्यवसाय गेला, उपजीविकेचे साधन गेले अशी भीती होती. याजिवाय त्या त्या जातीचे रीतिरिवाज, कुलाचार, इतर सवध म्हणजे त्या, पाट लावणे, कुजडेपन, विरग या सगळ्यांचे काय व्हावयाचे हा प्रश्न उभा राहणार. जीवित्याची एक चासोरी पटून गेल्या जेव्हा त्यामुळे काही एक सुरक्षितता होती. व्यवसायाचा-मग तो हिताचा निरुपेक्ष असो-शाखात त्या ही शाखवती, वा श्रद्धा सोडून देणे म्हणजे नाच गेल्यास सोडून देण्यामागचे हात चंग आल्या नव्या, अनोळखी क्षेत्रात जाणे लागणार होते, नातेनातेमत्तच नुसणार होते. कायस प्रसमान असा अशाखवतीला, परकेपणाला तयार झाला नाही. ही जातिव्यवस्थेची तणफदागी नाली, अथवा हवी-कुलदैवते, कुलाचार इ. ची तणफदागी नाली. फक्त वास्तवाचा धेतलेला शोध आहे.

संतमंडळींनी जातिभेदाची धार सोडून केली, जातिव्यवस्था मोडून दिली ना आपली, हिंदू समाज एकसंध बनविला असे म्हणण्याची गरज नव्हती. प्रत्यक्षाने वैष्णव मतानी केले ते एवढेच की सर्व जातीजमातींच्या माणसाना मोक्षप्राप्तीचा अधिकार आहे आणि त्यासाठी नामस्मरणादि आचारयुक्त भक्तिमार्ग खुला आहे असे सांगितले. परंतु, प्रत्यक्ष व्यवसायात, गजाल्या दैनंदिन जीवनात जातपात मोडण्याचा प्रयत्न त्यांना केला नाही. त्याचप्रमाणे त्यांना दुष्पती उभा येणार नाही कारण त्यांचे कार्यक्षेत्र पाह्यायिष्ठ होते--उत्तरीयक नव्हतं, सामाजिक नव्हते. वैष्णव सतमेव्यात सर्व जातींचे लोक होते, जनशरर, एकाचार हे वाचण, नामस्मरणा जिंपी, चोखामेळा महार, गोंग हा कुभार, मेना हा न्याया तर मान्यपारा हा गाणारीण, हा दयाळ देअून वारकरी संप्रदायाने समता प्रस्थापित केली असे सांगितले जाते परंतु वास्तवात ना समता एका चिजिष्ट क्षेत्रापुरतीच मर्यादित होती. मोक्षप्राप्तीच्या व्यवस्थेत आपल्या एक शोध आहे समस्त संतांनी स्वीही मोक्षप्राप्तीच्या मार्गातही वाट आहे असेच प्रतिपादन केलेले आहे. समस्त स्वीजात या मार्गातून कनिष्ठ समजून वाटेर काढली आहे. समाजात समता प्रस्थापित करण्यात खचितच हा मार्ग नव्हे. चोखामेळा सत सगळ्या लयाचा चडभाग त्या या चोखामेळ विद्वत्-जमाती गजर करीत नाचण्याचा अधिकार होता पण ज्याच्या नाचाचा गजर तो करीत होता त्या विद्वत्-जमाती

मार्गान पाठवून देण्याचे त्याला ज्ञान नव्हते. साऱ्याचीच गोष्ट कळाली, त्याच्या जातिवांधवांना फक्त या सारक्याच विद्वत्संस्थेत प्रवेश न होता. मानेगुम्मीसारख्या मालूम माणसाने प्राण पणत्या त्याचा. हा पाठुगण त्यांनी नेणत आली.

ना, यातानीत देवळाचे बटवेच दाखी होत, जुनाट पंगपरेला धमन होते असे नव्हे, हा मार्गाना जाणे असा गजग रणारा वाकरी समाजच यावाचतीत अत्यंत आग्रही होता. यातानीत या म मात यांनी आपल्या आत्मचांग्रान सांगितलेला अनुभव त्याच्याच शब्दात मांगण्यामागसा आहे^{११}.

“ पांथ्यापान या न्यायच विद्वत्ताचे मार्ग वाधाचे व तथे सर्व हिंदूना प्रवेश देण्या असे या मार्गावर पण विद्वत् लोकांनी यात अनुकूल नसले तरी मनातून असे वाटे की भक्ती मार्गातून पुन असा मार्ग प्राण्यापन मिळेल. या संप्रदायातील विचारांचे औदार्य त्याच्या त्यामार्गाच्या तात्त्विक मांडास मनात जागृतच भगले होते व म्हणून वाकरी पथातले अमीर न्याय त्यांच्या या पाठवून देणाऱ असा माझा भाळा भाव होता. वाकरी संप्रदाय हा उदाराचा पण पाठुग याचा भक्त, या पथाची पण पण विचारांच्या औदार्यावर आधारलेली, अफाट हिंदू समाज पामार्थावृत्ता तरी आपल्या कलेत यास अद्यासाठी या पंथाने उरा पणाने आपले बाहू पसरवून, म्हणून त्यातील श्रेष्ठ लोकांच्या धर्मगुरूला आवाहन करत व त्यांनी कोणाच्यातरी पण पदवीने या ही भूषणले या देवळाचा मान्यता द्याची असा हेतू मनाशी वाळवून आम्ही या देवळाच्या या देवा गेले. अम तेव्हाच मरणान, गोमळबुवा, गोडबोलेबुवा, न्हावी गुरू अद्यापय या अड-दग फडकच्याच्याडे आम्ही रघवदलीस गेलो. बटवे सानी माझे धोळणे घातपण पणून घेवते, पण ही गोष्ट आपल्या आराख्वाचाहेरची आहे असे त्यांनी मला पर्यायाने मार्गीत त्याच म्हणणे असे की अगुणारा देवळात घेणे हा मुळत अश्रमच होय. ” ही रचना १९१३ त १९२० या काळातील आहे !

असा अर्चिकडे म्हणजे ड स २००० मध्ये वाकरी समाजाचे अतंग जाणून घेण्याचा प्रयत्न म्हणत्या अन्वयमान हाच अनुभव आला^{१२}

मान्यपणाने या मार्गावर विद्वत्संस्थेची कायमसामा असा प्रकार कराय लागते हिंदू मार्गावर या मार्गा मार्गांसाठी धर्मोत्तर देत हे विद्वान आज समाजाच्या पचनी पटणे अक्कड नव्हे, त्यांच्या या पटले तरी या यांच्या मनास पटणार नाही. तरीही त स्पष्टपणे मांडणे भाग जात, काय समाजान बटवेल्सा व न बटवेल्सा बदलाचा खुलामा या एकाच पदवीने होऊ शकतो !

संदर्भ--

१. देशपांडे अ. ना., 'प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास',
पुणे, भाग तिसरा, पृ. १०२, १९७३.
 २. सहस्रबुद्धे पु. ग., 'महाराष्ट्र संस्कृती',
पुणे, १९७९, पृ. २५०-३५०.
 ३. देशपांडे, उपरोक्त, पृ. १०८.
 ४. देशपांडे, उपरोक्त, पृ. १२.
 ५. Ranade M. G., "Rise of the Maratha Power "
Bombay (1883) p. 64-65.
 ६. Kulkarni G. T., "The Mughal-Maratha Relation:
Twentyfive fateful years," Pune, 1983, p. 5
 ७. देशपांडे, उपरोक्त पृ. १२.
 ८. Thapar, Romila, " History of India",
Vol. 7, 1966, p. 290).
 ९. Verma (I. P., "Yadavas and their Times"
Nagpur, 1970), " Administration"
 १०. S. Inayat Zaidi and Sunita Zaidi,
"Conversion to Islam and formation of Castes in Medieval Rajasthan"
in 'Art and Culture: Nurul Hasan Felicitation Volume', Ed. A. J
Qaisar and S. P. Verma, Jaipur, 1993, p. 39
 ११. माटे श्री. म., " चित्रपट " पुणे, १९५३ पृ. २५०-२५२
 १२. अनुभव (मासिक) जुलै २००१, पृ. २२-२८ (पुणे)
-

धार्मिक जीवन

मध्ययुगात मर्यादित मानसाचे जीवन हे धार्मिक श्रद्धा, रूढी, आचार यांच्यात पूर्णपणे गुप्तफटलेले होते. मध्ययुगात मराठी समाज याला अपवाद नव्हता. मात्र या समाजाची निष्ठा कोणत्या तरी एका तत्वावर निश्चितपणे केंद्रित झालेली नव्हती तर अनेक पंथोपपंथांनी आपापली वेगळी चूल मांडली होती, आपापले स्थान प्रस्थापित केले होते. इस्लामी राज्यकर्त्यांच्या अधूनमधून उद्भवणाऱ्या अनिष्टाचा अपवाद सोडला तर या त्रिशिध पंथात संघर्ष झाला नाही. मतभेद जरूर होत, एकमेकांना उग्र वा प्रच्छन्न शिरोधार्य हे पंथ करीत होते परंतु एकूण समाजस्थिती ही सामान्यपूर्ण मर्यादित होती. याला प्रमुख कारण म्हणजे बहुसंख्य समाजाचे पंथोपपंथ हे प्राचीन भारतात निरापराधानून उद्भवून देले होते. राष्ट्रकूट-यादव यांच्या राजवटीवगेबर वैदिक धर्माला विपत असून बहुप्रकारे आचार लुप्त झाले होते. त्याची जागा पौराणिक धर्माने--भक्ती मार्गाने घेतली होती. पद्मपुराणा विठ्ठल संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, रामभक्ती, हे या परंपरेतील वीरगैव हे जिवाचे उपासक, ब्रह्मप्राप्ताय न मानणारे. मतानुभाव पथ हा असाच सीमारेषेवरील. जैन पंथ हा ग्राह्यपणे अश्वेदिक इस्लाम हा भारतवासी जन्माचा आणि सूफी संप्रदाय हे इस्लामचेच अपत्य. या समाजाच्या धर्मात व पंथात या काळात मोठमोठे साभुसत होऊन गेले, त्यांनी विपुल वादमयनिर्मिती केली, त्याची देवाळये, दर्गे भक्कमडळीचे आकर्षण झालेली होती.

अशा तऱ्हेचे वैभवं न लाभता एका धर्म ब्रह्मजन समाजाच्या आचारविचारावर अधिराज्य करित होता. याची पाळेमुळे अतिप्राचीन परंपरात रुजलेली होती. त्याचा प्रभाव जबरदस्त होता, तर्कित आज्ञांच्या मगडी धार्मिक दृष्टिकोनात त्याची दखल घेण्यात आलेली नाही. हा धर्म म्हणजे 'लाभार्थी' याच वादमय मुक्ततः भौतिक स्वरूपात होते व तसेच हस्तांतरित होत होते-- ते म्हणजे परे, कल्पया इ. या सर्वांचा उद्देश तत्कालीन वादमयात, संतसाहित्यात केवळ निषेधपरच आट पण त्यावरून तो रूपाचा प्रभाव किती जबरदस्त होता याची कल्पना येते. त्याची सविस्तर चर्चा पुढे केली आहे.

धार्मिक जीवनाचा शिखर सरनासा प्रथम शिखात घ्यावा लागतो तो वैष्णव पंथ. त्यातल्या स्थान प्राप्ती पंथ. श्रीविष्णूचे, त्याशिरोस्ता श्रीकृष्णाचे 'विठ्ठल' स्वरूपातील ध्यान हे या पंथाचे ब्रह्मध्यान -विठ्ठलाचा निवास भोमा तोंगार पडरपूर येथे. विठ्ठल हा बालकृष्णाचे, 'गोपाळ' कृष्णाचा रूप आठ अशी सर्वसाधारण समजूत आहे. परंतु विठ्ठलमूर्तीचे स्वरूप, निचा अर्थ आणि काळ यांविषयी मजबूतपणे एकमत नाही. भक्कजनातही निगनिराळी मते

आढळतात'. एक गोष्ट जाणवते ती अशी की या पंथाची स्थापना असण्याच्या-दाराच्या शक्तीत झाली असली तरी त्याला विशेष मान्यता व लोकप्रियता तेराव्या शतकापासून लाभली. महानुभावांच्या वादमयात वीर चिट्ठ्याचा उद्देश आहे असे एक मत आहे--तथा पंथाचे महत्त्व दर्शविते. ज्ञानदेवांच्या, पण मुस्यत नामदेवांच्या अभंगात चिट्ठ्याची भवती ओतप्रोत भरलेली आहे. यादव नृपता रामचंद्र हा, 'चोखा'चा लेखी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या शिलालेखात स्वतःला 'पांडुरंगकटमुख' असे म्हणून घेतो. या त्याचमध्ये देवालयासाठी व देवाच्या पूजाअर्चेसाठी दान देणाऱ्याची मोटीन थारी आहे. ती नीरपतिना तर रावापासून रंकापर्यंत सर्व थरातील माणसे या कामा मत्भाषी ठाकली दिसतात. या पंथाच्या अफाट लोकप्रियता लाभली ती त्याने माणिकटे या देवप्राप्तीच्या या अभंगांमुळे झाली. त्याच्या असणाऱ्या देवतेच्या 'मानसी' स्थापने. त्यांनी मानभरा पदामागरी आचार्यनामक मंत्राच्या आवश्यकता सांगितली नाही, नाथ पंथाच्यासारखा घटतर यागमागरी मानभराची नाथ पंथापासून गहून, गोजचे व्यवहार सोप्यातून उष्ट देवना भजन, पुजन, मरण, सान या मंत्रांच्या सांगितले आणि त्या देवतेवर निशा, निची भनी ही मनी मिळतून दण्यास पुढील उपाय आश्वासन दिले. देवताही गुलब, मृगम अशी होती-आचार्य होती श्रीकृष्ण ही मातृग म्हणून वागत होता, सगळ्या गोष्टी करत होता. पुढीलकाळी तत्त्वज्ञानाच्या त्याच्या रूप राहिले असते तर त्याला इतकी लोकप्रियता मिळाली असली असे सात नाथ पंथाच्या म्हणून त्याच्या लीला, गोपालकृष्ण म्हणून त्याचे सात्वत, वार्धमात हा प्रेमभाव दाखवण्या गोष्टीपर्यंत सामान्य माणसे सहज पांचू शकत होती. महाभारतात ही गोष्टीची प्रतीती श्रीकृष्ण हा बुद्धिगम्य होता तर भागवत पुष्पातीत कृष्णरूप हे भावगम्य होते. या काळात भावनात भक्ती संप्रदायाची जी लाट आली तिचे श्रद्धास्थान श्रीकृष्णच होता ना याचा पंथाच्या वादीमध्ये आणावी एक गोष्ट ध्यानात घ्यायला येते. त्याचा सामर्थ्य नाथ पंथाच्या देवतेचे भक्त हे मुख्यत एक विशिष्ट समाजगटातून आढळ दिसतात. तसेच या देवतेच्या उत्सव किंवा उपासना दिवस हे या वर्गाची पेशी. सोय बाळगून त्या देवतेला उपासना करायला म्हणजे आपाटी आणि कार्त्तिकी एकादशी. शक्तीच्या वास्तविक निदर्शनात ही मूर्ति आहेत-वारकरी पंथाच्या अनुयायात सर्वत्र येणारे शक्ति आत्म शक्ती. त्या व्यवसायाशी संबंधित असे 'गोपाल' (मत्पाठ धनमा नरत) दिसून येऊ समाजांना, जातींना त्यांची विशिष्ट देवते आहेत, मूर्ति आहेत, उपासना आहेत. त्यांच्या ही खंडोबाची-त्यातल्या त्यात जेजुरीच्या गट्याची उपासना आहे तर मानव समाजात यात्रा पालीच्या खंडोबाच्या मंदिरात भरत.

वेण्वेण पथाने ही आणखी देवने म्हणजे मुमिंत, गमचद्र आणि दत्तात्रेय. रामचंद्राला बरे विरम देण्यासाठी मध्ययुगाच्या शेवटापर्यंत धात्राचे लागले. बहुतेक मगही कवींनी व संतकवींनी गमावणाऱ्या आत्म्या काढल्या असल्या तरी रामर्थ रामदासांचे कार्य सुरू होईपर्यंत 'राम-गमाव' उच्च श्रेणी नव्हता. नवगर्भित्याला काशी लो मंत्रियता लाभली नाही. दत्तात्रेयाला भक्त्याचा अभाव होत, जनार्दनस्वरूपा, पद्मनाभ, मुनेश्वर ही सगळी महर्षी दत्तात्रेयाचा अनुग्रह प्राप्त होती. श्रीपाद-श्रीपदभ आणि शानमनित सम्यक्ता हे प्रख्यात दत्तभक्त, महागुप्तातील दत्तात्रेयाचे पार्श्व म्हणजे येतील असे. मात्र दत्तात्रेय हा कधीही रात्र्या अर्धावे बहुजनांचे शास्त्र देवने द्यावा नाही. स्वर्गिनी, मायल्या-ओरल्याच्या बेटक कल्पना, वर्ण व जाति यांचे उल्लेख या मध्ययुगाचे दत्तात्रेयाची मर्यादा मर्यादितच राहिली, नरसिंह आदि अवतारांची निरुपेक्षा जातूना राईत होती. शीची उपासना सर्वत्र होत असे, मातंग (मातापूर), कोल्हापूर, नारगापूर, मराठवाडा अशा पाठातून भारिवाचा ओंग्र असला तरी तो मुख्यतः कौटुंबिक, व गमावणाऱ्या भाग म्हणून, विवाह व वयाचे अंशी कार्यात्मक उपासना होती. देवीच्या भावने, ज्ञान, भक्ति, प्रेम, शक्ति असे त्याचे चारही पक्ष. ममाजगट उत्पन्न होऊन दिवने नाही. गांधी देवत प्राचीन काळ्यापामून ज्ञात असले तरी त्याच्या पूजाअर्चेला मोठ्या प्रमाणात मुसलमान दत्तात्रेय ही पेशवे काळांतर.

महादेव, विष्णू, शंकर यासारख्या अनेक नावाने भगवान शंकराची पूजाअर्चा प्राचीन काळापासूनच होत आहे. मराठ्यांनी त्याची मंदिर होती, किचरुना यादव काळात निर्माण झालेली मंदिरांचे, मराठ्यांनी, विष्णू-वत्सलपुत्रात विष्णूची प्रमुख मंदिरांचीच होती. वेण्वेणचा असा पक्षही पक्ष होता. मराठ्यांच्या उपासना करण्यास पंथ महागुप्तात निर्माण झाला नाही. कर्नाटकापासून आलेल्या मराठी व्यापार केलेल्या वीरगैव विंदा विगायत पथाचे अनुयायी मराठ्यांच्या, मराठ्यांच्या व मराठ्यांच्या मराठ्यांच्या भागात प्रामुख्याने आढळतात. परंतु मराठ्यांनी राजसंघाच्या मानाने त्यांना मराठा कर्माचे आहे.

जेन धर्मावृत्ती मराठा कर्माचे होती परंतु या धर्माच्या राजमान्यता, गजाश्रयही लाभलेला दिवतो.

गमाव-होता धर्म म्हणजे दण्डम. या धर्माचे दोन पक्ष म्हणजे मुन्नी आणि गिया. या शास्त्राने निरुपेक्षा आचार्य धर्मम सांगिते होते परंतु मुन्नी हे पद्धतीयांविषयी कडवे तर गिया हे त्यांना मराठा म्हणत अस. निजामशाहीत व कुतुबशाहीत गिया पंथीयाना महत्त्वाचे स्थान होते. दण्डमाला याच्या पक्षापासून निजामशाहीनी गिया पंथ हा अधिकृत शासकीय पंथ ठरविला होता. कर्नाटकाच्या लोकांमध्ये होत असलेल्या प्रांत झालेल्या हमन व हुमेन यांचे नाजिये काढून शोकदिन पाळण्याची पद्धत मराठ्यांचे मराठ्यांनी मान्यता पाळली.

हे झाले विशिष्ट तत्त्वज्ञान वा देवता यांना मानणाऱ्या विविध पंथांचे टोचळ चित्र, या सर्वांप्रलिकडे जाणारा धर्म, वर सांगितल्याप्रमाणे 'लोकधर्म'.

समाजाचा एक फार मोठा वर्ग असा होता की ज्याला यापैकी कोणत्याच एका पंथामध्ये विशेष स्वारस्य नव्हते. शिवाय अनेक लोक असेही होते की ज्यांनी यापैकी एखादा पंथ स्वीकारला असला तरी परंपरागत लोकधर्माचे आचार, कुळाचार ते पाळतच होते. घगत पिढ्यांपिढ्या चालत आलेल्या आचाराचा त्याग करणे त्यांना मानवणारे नव्हते. या धर्माचे उपासक हे मुमुक्षु-मोक्षप्राप्तीची अपेक्षा करणारे नव्हते. त्यांना परमेश्वरप्राप्तीचा ओढ नव्हता. त्यांची अपेक्षा आणि त्यांच्या देवदेवता अगदी खऱ्याखऱ्या 'इहवादी' होत्या. त्या लोकांक जीवनाशी इटपणे बांधलेल्या होत्या, त्यातूनच उद्भवलेल्या होत्या. त्यांना कुलदेवता, ग्रामदेवता, क्षेत्रपाल, यक्ष अशी अनेक नावे होती कित्या त्यांच्या अनेक कोटी होत्या. माणसाच्या गेजाच्या जीवनाशी त्यांचे अतूट नाते होते. गेज उठून अनपेक्षित संकटे येत, कधी अतिपृथ्वी तर कधी अमर्यण, विहीरीचे पाणी अचानक आटे, शेजारून एखादा शातपणे वगत असणाऱ्या ओढातून एखाद्या पुर लोटे आणि काटावरचे एखादे गुरू, मूल ओढून नेई, पटकी, देवी याभागाच्या गंगगद्या पसरत आणि हे सगळे कोणत्या ना कोणत्या देवतेच्या 'अत्रकृपे' मुळे होई. त्यातून त्यात एक बरे होते की देवतेचे जसा कोप होई तशी ती प्रसन्नहि होत असे। जे जे आपल्याला प्रिय ते आपल्या देवतांनाहि प्रिय असणारे, निदान अमायला हवे, अशा गाठ मिळवायामुळे, श्रद्धेमुळे, भाजीभाकर्यापासून तो बोकडारेठ्यापर्यंत सर्व तऱ्हेचे नैवेद्य दिले जात. शिवाय पितर होते- त्यांच्या इच्छा अपूर्ण, अतृप्त राहिलेल्या असत त्या पूर्ण करून त्यांना सतृप्त करणे भाग होते अन्यथा ते शाप देत, भूतपिशाच बनून छळ करीत. या मगच्या मदटींनी आपल्या मनाप्रमाणे वागावे म्हणून त्यांना प्रसन्न करून घेणे भाग होते.

पण नेमक्या कोणत्या देवतेचा कोप झाला आहे आणि तिला कसे प्रसन्न करून घ्यावे याची कल्पना सगळ्यांना कशी असणार ? त्यांची मागणी काय आहे, त्या कशांमुळे कापल्या हे सामान्य माणसाला समजण्यासारखे नव्हते. यासाठी काणीतरी माहितगार, वादाळ्या हवाच. प्रत्येक देवतेचा 'प्रवक्ता' हवा-भगत हवा. तो तत्त्व त्याच्या अंगच्या शक्तीमुळे तो देवतेशी बोलू शकत असे, त्यांना प्रसन्न करून घेत असे. त्याच्या मागण्याप्रमाणे नैवेद्य, बळी द्यावयाचे, दानधर्म करायच्या, नम्रम करायच्या आणि वेदायच्या. पुरस्ठ देवता लहरी असत, आपली जागा सोडून एखाद्याच्या शरीरात प्रवेश करीत, त्याच्या अंगात मगार करीत आणि त्याच्या तोंडून आपल्याला काय हवे नको ते बघात. या मध्यम्याचा मरिषा माठा-

श्रवणाचा गमास विज्ञात हो माणूस, त्याच्या सांगण्याप्रमाणे करणे, त्याचा मान राखणे, त्याला प्रमत्त ठेवणे भाग असे.

या मर्मादेवदेवता अर्थास गान्या अर्थाने 'अनादि' होत्या. त्याचा जन्म केव्हा, कोठे झाला हेना कोणाच्याच स्मरण नाही. ममाजाची सामूहिक स्मृती पोचते तेव्हापासून त्यांचा वावर सुरू असतो असा समज. ममाजाने त्याचा दृष्ट असा परिचय होता. लोकमानसात त्यांचे स्थान पण होते. याचा परिणाम असा झाला की जे 'उच्च' 'अभिजात' असे धर्मपथ उत्पन्न होत. त्यांना या देवदेवतांना स्वीकार करणे भाग पडले. धौद, जेन, हिदू, कोणताहि धर्म वा पथ असो, या लोकांमध्ये माना नाजूना मागणे असंभव झाले. त्यांच्याशी काहीतरी संबंध जोडून घेऊन त्यांच्यासमोर या पार्श्वस्थितीला माना 'आपुलकी' बाटण शक्य नव्हते. मग त्यांना मान, यत्ना, कृपा, अर्घ्याना देवून, आणि कोणाला आपल्या देवतेचे द्रागपाल, रक्षक असे मान देवून तर कोणाला मान तर कोणाला लांडून (विनं) वनवून आपापल्या देवताकुलात ठेवून दिले. परंतु त्यांना त्याच लोकमानसातले, आचारातले त्यांचे स्थान यत्किंचितही माना द्याऊ नाही. इतर जनक आणि दत्तक अशा दोन्ही घगत त्यांचे माहात्म्य वाढत गेले. त्यांची संख्या अपरंपार वाढत गेली.

ममर्ग पथाच्या मताना तसेच ममर्ग ममदामानी या देवतांना 'क्षुद्रदेवता' सर्वांधून त्यांचा मागार नियंत्र केव्हा आहे. या नियंत्रचनाची पुनरुक्ती आणि त्यांची धाग लक्षात घेतली तर या 'क्षुद्र' देवतांना ममाजांना जेवडा जवळदस्त पण्डा मध्ययुगात होता हे स्पष्ट होते. आजही तात बघाय दड आहे. पण याची कल्पना माग साहित्य किंवा नागममाठी लिहिलेले 'ग्रामीण' वा 'दलित' साहित्य वाचण्यात येणार नाही. थोडे घगचाहेर, गावाच्या शिव्याहेर पडून पाहिलेला घगचाहेर किडून पाहिले तर, योग, जाग्याई, जोग्याई आणि त्याच असंभव नातेवाईक यांना दर्जन पट्टू शकते. त्यांच्या आसपास वावरणारे भगत, भुते, पोतगज यांची गाठ पडते. चागवाघा सर्वांधूरी या 'लोअधर्मांचे' सामान्य किती विस्मृत होत याची कल्पना याचघग्या असेल तर मोठ्या मतांची नियंत्र-वचने पत्तावीत.

माझी मूर्ती निरुजरी। ते घगचे कोनी वैसवी।

आपण देवोदेवी। यात्रे जाय ॥

नित्य अगधन माझे। काजी कुडदेवता भजे।

पर्वविशेष कीजे। पूजा आना ॥

माझे अधिष्ठान घरी । आणि दोघमें आनाचे करी ।

पितृकार्यावसरी । पितरांचा होय ॥

एकदशीच्या दिवशी । तेंतुला पाहु आभारसी ।

तेंतुलाचि नागांसी । पंचमांच्या दिवशी ॥

चौथ मोटकी पाटे । आणि गणेशाचाचि होये ।

चावदसी म्हणे माये । तुझाचि वो दुर्गे ॥

नित्य नमस्तिष्ठे कर्म साठी । मग योगे न जावटी ।

आदित्यवारी वाढी । बहिरवा पात्री ॥

पाटी सोमवार पाय । आणि वेळेसी लिंगा पाय ।

ऐसा एकलाचि आयवे । जोगवी जां ॥

ऐसा अगंड भजन कर । रगा मोटे क्षणभरा ।

अवघन गावद्वारी । अहेव जैसी ॥ ”

--ज्ञानेश्वर^१

हे झाले ज्ञानेश्वरांचे बोल, एकनाथ मराठज म्हणतात--

“ देव म्हणती मेसावारी । पूजा अर्चा करिती पाटी ।

नैवेद्य वाढतो नागळ । अन्न करिती गा रट ।

मंदार बोवडे मागिती । मृत्ती मोटी तस म्हणती ।

वट्टेचि आणितानी अनी । न ज्ञान नामगा गागा ।

आलो ऐकोनी खंडोवाची धोरी ।

वाघा होवोनी मज मागा म्हणती वारी ।

एका जनादनी मज भेटवा पंढरीराव । ”

--एकनाथ^२

यांनाच सात तऱ्हाचे माणसाची, तीं आणखीच तिघट--

“कडे जायईं जोखाईं । मायगणीं मेसावोईं ।

नटिवा माण पत्तरगव । जो वा देवाचाहि देव ॥

रंढीचंडी शक्ती । मद्यमांसे भक्षिती ।

कीयत राहेण । गेटी मुकीमाटी देव ।

गणाग विजाट । लाटुमोदकाचा काळा ।

मुजा मद्यमांसे । हे तो कोणां लेगी पोंगे ।

ज्याडे फताडे । ज्यो त्याचे तांड काळे ।

त्या मद्यमांसे चिनी । धग मद्यमांसेचा पती ॥”

--तुकाराम ५

हा म्हटल्याप्रमाणे या देवतांची उपासना कामनिरु, शिनिष्ट हेतूच्या पूर्वतंगादी आणि त्यांची पुण्यकर्मांची प्रमत्तांमाया, साण्णगन्धे होत असे, गुरुपूजा, पितरपूजा ही नैमित्तिकातून नित्यात येत असे. या पूजा, ही पुनर्देवता ही एकेका घरात चांदत आलेली अमृत आणि त्यांना सांभाळणे हा पदार्थ प्रमत्तांमांसे एकेका ही प्रतिष्ठा प्राप्त झाली की त्यातून कोणाचीही सुटका नसे.

‘लोकाधर्मा’च्या साक्षात्कार परिणामाचा धोडा उल्लेख या आधीच्या प्रकरणात आहे, त्याचा थोडा विस्तृत प्रमत्तांमांसे पदार्थ आहे. असे दिग्गजे की काही देवतांचे भजनपूजन हे शिनिष्ट साक्षात्कार प्रचलित होत. काही कुलाचार हेही जातिशिनिष्ट होते. त्या त्या जातीत नव्या या माणसाना तत्त कुलाचार पात्रांचे लागत. म्हणजेच कुलाचार अव्याधित आहेत त्याची ज्ञान अर्थात ज्ञान. आणि ज्ञान ही प्रगु फक्त हिंदू धर्मच मान्य करता. याचाच अर्थ, ज्ञान ही कुलाचार धडा आहे तोचही तो तो माणूस आपापल्या जातीत व ती ज्ञान हिंदूधर्मात राहते. माणसांचे प्रमत्तांमांसे लोकाधर्माच्या (संन्यासच्या प्रमाणाने) आळा बसण्याचे एक प्रमुख कारण. ‘लोकाधर्मा’ हा आहे. आजपर्यंतच्या अभ्यासाचे या कारणपत्रेकडे प्रमत्तांमांसे पदार्थ हा ही प्रगु नव्याची कोकरी विस्तारणे चर्चा केली आहे.

याचच, याचच प्रमत्तांमांसे पदार्थाची कोकरी प्रचलित झालेले, किंवा अधिक लोकप्रियता त्याचच प्रमत्तांमांसे पदार्थाच्या माहितीच्या प्रमत्तांमांसे आहे.

महानुभाव पंथ

महानुभाव पंथ हा अवैदिक पंथ केवळ भारतावच न हे तर 'महाभारत' म्हणता येईल असा आहे. या पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधरस्वामी या पंथाचा तान्त्रिक पाया कोणता असा प्रश्न केला तर उत्तर येते--तो पर्यंतच्या भारतीय त्रिकांशभाग, दर्शन, देवदेवता यांचा. या सगळ्यांची दाट छाया त्यावर पडलेली दिसते. पणु तरीही या सगळ्यांपेक्षा काही निगळी अशी कारणमीमांसा, अनुमाने आणि आचारपद्धती श्रीचक्रधरस्वामींनी मांडलेली आहे.

सर्वोच्च स्थान अर्थात परमेश्वराला आहे. त्याचे चार अवतार या पंथाच्या मान्य आहेत. दत्त, कृष्ण, गुंडम गऊळ आणि चक्रधर. याच्या समुपनिषद पंचकण्य असा नाव आहे. जीविताचे अंतिम ध्येय मोक्षप्राप्ती हे आहे. मोक्ष दोन मार्गांनी मिळू शकता. मोक्षाच्या आड येणारी जी मुख्य गोष्ट म्हणजे 'अविद्या' निःशेषापर्यंत मरणा करून घेऊन ज्ञानप्राप्ती करून घेणे, म्हणजेच परमेश्वराचे ज्ञान प्राप्त करून घेणे आणि दुसरा मार्ग म्हणजे परमेश्वराची भक्ती. पैकी ज्ञानमार्ग हा कष्टप्रद, भक्तीमार्ग गूढ. अर्थात परमेश्वर हा पणू करू शकत नाही, त्याचा मानवी अवतारच मोक्षदान करू शकतो. मूर्तीपूजा, यज्ञयाग हे मार्ग निरुपयोगी आहेत. शिव, विष्णू ह्या केवळ देवता आहेत--परमेश्वर नाहीत. त्या काही कृपा करू शकतात, पण त्यांचे सामर्थ्य मर्यादित आहे. त्यांची उपासना मोक्षप्राप्तीचा अधिकार प्राप्त करून देत नाही. फक्त परमेश्वराची भक्ती हे काम करू शकते. तेही मानवी स्वरूपातील परमेश्वर म्हणजे व्यक्त परमेश्वर, 'पंचकृष्ण'. पंथाचे उद्गाते चक्रधर, त्याच्यावर अनन्य निष्ठा हवी, त्यांच्या विरहाने खग भक्त पोचून निघतो.

इतके तादात्म्य आणावयाचे तर इतर, म्हणजे सामाजिक पाश तोडणे आवश्यक ठरते. यासाठी स्वामींना अनुमणान्या भक्तांना फार कटोर असा आचार धर्म शिरोत आणून एका जागी फार दिवस रहावयाचे नाही, दुसरा महात्मा (उपासक) भट्ट्या की प्रसादा अडवून बसू करायचा, एकाच घरी भिक्षेला पुन पुन्हा जाण्याचे नाही, अन्नाची चर घ्याव्याची नाही, एकच गोळा करून घशात सोडावयाचे ! थोडक्यात अन्न, वस्त्र आणि निवास या कशातही त्या ममत्त्व, मोह वादू देता उपयोगी नाही. असे अनेक निर्बंध आहेत. मोक्षप्राप्त्याचा मार्ग सोप्या पुरुष दोघानाही खुला आहे, त्यांच्यात भेद करता येत नाही. नमोच या मार्गात अकिंमोक्षान्याची स्थान नाही. अर्थात अमे कडक निर्बंध पाटण, समानात्म्य भद्रभेदाच्या कल्पना एकदम टाकून देणे हे सर्वांना शक्य नाही हे पंथाच्या संस्थापकांनी ओळखले होते आणि त्यांनी अनुयाय्यांचे संन्याशी आणि गृहस्थी असे दोन वर्ग केलेले होते आणि यांचे आचारधर्मांचे मर्यादित पातळ हे 'अनुसरलेल्या' संन्याशी महात्म्यांकडूनच अपेक्षित होते.

महानुभाव विद्यायातें भगवद्गीतेला असाधारण महत्त्व होते. त्यामुळे या पंथाच्या अनुयायांना अनेक 'गीतायोग' ही लिहिलेल्या आहेत. 'मन्मना भवमद्भक्तो मद्याजी माम् भक्त्या यो ययाती' इत्यादी श्रवणेने श्रद्धेला येते म्हणजेच पंथाच्या संस्थापकांवर अनन्य श्रद्धा आणि त्याला भक्ती या गोष्टींना प्राधान्य येते. पणु कोटेची चरित्रस्यार्यामांच्या मूर्ती वसविलेल्या मंगल 'संगळी' आहे. एक त्याच्या निवासाने पुनित झालेली स्थळे, ते वसले होते ते ओटे ही संगळी पूज्य मानलेली आहेत.^१

महानुभाव भगवान् महादेवाच्या दुर्लभासाठी मात अर्गी आहे की आत्यंतिक टोकाचा महादेवाचा, महादेवाला मना (विशेषतः त्यात मी संन्यासिनी असल्या तर), पट, तसेच त्याच्याकडून महादेवाला समाजाच्या पंचनी पटत नाहीत, दुनकेच नव्हेत तर ती सगळ्यांमद मनास मनातून पडता येत नाहीत. त्याच सामाजिक वृत्तीची बाधा झाली व त्याला पणद्या 'गुप्त-महानुभाव' ने मनातून पडत नाहीत. त्याची तीव्र निषेध केला आहे. याचाच परिणाम म्हणून महानुभावाने महानुभावाने विद्यायात असण्यास प्रत्येकास विरुद्ध लिहिले लिहून गुप्त ठेवण्यात आले.^२

महानुभावाने महानुभाव महानुभाव करीयाची संस्था तरी अन्यच होती. ते गजराण्यापामून परिश्रमाला या महानुभावाने आलेल्या भक्तीपंथाची ही खास महाराष्ट्री मगडी शार्या मंगून आणि त्याशिवाय महानुभावाने वाटमय सोळाचे असल्यामुळे या पंथाची नोंद आवश्यक ठरते.

दत्त संप्रदाय

महानुभाव महानुभाव अथवा उदयाला आले त्यापेकी दत्त संप्रदाय हा एक. महानुभाव महानुभावाने दत्त संप्रदाय हा मुसकाने महानुभावाने प्रचलित आहे. किवदुना या पंथाचा पंथाचा महानुभाव अर्थात त्याला लागून असणारा कर्नाटकाचा काही भाग यात विशेष जाणवतो आहे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

दत्त संप्रदायाचा महानुभावाने अभ्यासकानी आजपर्यंत दत्तमूर्तीचा-त्रिमूर्ती दत्तात्रेयाच्या मूर्तीचा ग्राम, त्याच्या तऱ्हेनेच अभिधान, उपासनेच्या पडती, दत्तात्रेयाची तीर्थस्थाने अशा विविध अंगांनी महानुभावाने महानुभाव आहे. या प्रश्नावरून, दत्तात्रेयाची तीर्थस्थाने आणि दत्तात्रेयाचे महानुभावाने महानुभावाने महानुभावाने मुनिश्चित असे काही होती लागल्याचे प्रसिद्ध झालेल्या वाटमयावरून तरी दिसत नाही.^३

दत्त हा विष्णूचाच अवतार आहे, तो 'मिद्ध' म्हणजे माझाच वि. माझेच रूप आहे, येथ्यामून तो ब्रह्मा-विष्णू-शिव यांचे संयुक्त रूप आहे अशा सर्व कल्पना प्रचलित आहेत आणि त्यांचीही प्रत्येकीला, उपलब्ध अशा पौराणिक साहित्यामून आपण सादून देता ये- १. मग मुलांना यात पंचकृष्णात दत्त हा आदिश्यामी आहे. नाथ संप्रदायात तो मिद्ध किंवा अवतून सा नाचाने ओळखला जातो व म्हणून उपास्य समजलेला आहे. एवढ्याने पुढे तो मोन नाहीं म्हणून की काय, दत्तात्रेय हा मलग वेपात म्हणजे फकिराच्या वेपात याचमो आणि दर्शन देतो अशा आख्यायिका रुढ आहेत. वर सांगितल्याप्रमाणे जनार्दनस्वामी, एस्नाथ, दामोदर, मृच्छेष्ट ए हे सर्व दत्ताचे भक्त होते आणि गमदासामह सर्व मगदी मताना दत्ताची स्तोत्र रचवली आहेत, दत्ताचा साक्षात्कार झाल्याची ग्याची दिलेली आहे. परंतु याची कोणीही दन मधरायाचा प्रवर्तक नाही. तो मान जातो श्रीपादश्रीचंद्र आणि श्री भुविश्यास्यना यांना या दोघांना प पारंपारिक पध्दतीने वेदाध्यायन केलेले होते, तंत्रात्मक केलेली होती आणि दाधाना प योगमार्गान मोठाच अधिकार प्राप्त झालेला होता, असे 'गुस्त्रांगी' या गद्यामून दिसत. १. माय या ग्रंथात, या दोघापैकी कोणी दत्तात्रेयाची उपासना केली होती अथवा दत्तात्रेयाच्या उपासनेचा प्रचार केला होता, प्रमाण केला होता असे कोठेही दिसत नाही. तरी विष्णूपादपुत्रीकृत दत्तचरित या दोघांना आपल्या पंथाचे आद्य प्रवर्तक समजतात.

उपासनेच्या काही विशिष्ट पद्धती गर्भमान्य आहेत या म्हणून पाहो वर तसेही दिसत नाही उलट तीन उपास्य दिसतात, गुस्ममप्रशार, अंतून मधराय आणि चक्रदत्तप्रशार. मूर्तीविज्ञानाप्रमाणे दत्तमूर्ती ही एस्मुरी तशीच दिसुयेवी असे. दिसुये दत्त हा मूर्तीचे कल्पना त्याच्या जनकापासून मान्यता पावतो असाही असे मूर्तीच्यात लिखिल्यामून दिसते, तरीही दत्तात्रेयाचेच गात्र आणि कुडी वरती अंगुली ठेविलेले समजत नाहीं. म्हणजे सत्पुरुषाच्या अंगी काही लोकोत्तर गुण असलेले समजून जन त्याची पूजा करताना ते समजु शकते परंतु असा सत्पुरुष म्हणजे दत्तात्रेयाचा, सर्वत्र असा एस्मा असणारी कल्पना ही प्रचलित झाली ह्याची कल्पना येत नाही. श्रृंगारदशचंद्रम व वल्लभायना हे या दोघांची, आपण दत्तात्रेयाचा अवतार आहोत असा दावा करताना नाहीं. २. याचाने देवाला असा

थोडीशी नवलाची गोष्ट अशी की दन मधराय वरती अन्तर्देन प्रसिद्ध हा. ३. जामावि-मर, महाराष्ट्रात व कर्नाटकात आज कित्येक वर्षे मरत असलेल्या एका प्रवेद्या अंतर्देनम हा उदया नाही. या दोन प्रदेशांच्या सीमेवर असणारे गणगायू आणि त्याच्या वाटेवरील अन्तर्देन असणारे नरसोबावावाडी येथे, अंगात येणाऱ्या, भूतविज्ञानाच्याची बाधा झालेली असा असा

पृथ्वीकुमाराची कथा ही प्रत्यक्षात, महागष्टात श्वेतांबर पंथीयांच्या मोठ्या प्रमाणावर झालेल्या आगमनाचा भाग आहे. यापूर्वी येथे दिगंबर पंथीयांचीच वस्ती होती. अकराव्या-बायळा शतकात श्वेतांबर पंथाच्या प्रसाराची जी लाट उमळली तिचाच हा भाग होता. या सुमारास गुजरातमधून माळव्यात आणि माळव्यातून महागष्टात या पंथाचा जोमान प्रसार झाला. श्वेतांबर हे मुख्यतः व्यापार उदिमाचा व्यवसाय करणारे. देवगिरी हे मोठेच धार्मिक व व्यापारी केंद्र, यादव राजवटीच्या काळात भरभराटीला आलेले होते. श्वेतांबर व्यापारी इकडे आणून आणत यात नवल नाही. त्यांनी एकूण अर्थव्यवहारात अत्यापारीतच माटू ग्यान मिळविले.

यादवांच्या नंतर झालेल्या सलतनतीच्या काळातही हे त्याच ग्यान कायम राहिले. या अर्थशक्तीच्या जोरावर या पंथाला राजमान्यताही मिळाली. महमद तगलुकाने मुनी जिन प्रभूसूर्य यांचा दिव्हीत मानसन्मान केला आणि देवगिरी येथील त्यांच्या पांदात्या उग्रमण्यांना दिले ^{११}. हीच परंपरा पुढे चालू राहिल. कायंजा पांदातीत 'गुवांरती' न 'विद्यानंद' नामक मुनींना 'अल्लावरधासुलतान मान्य' असे विरूद लावलेले आहे. त्यागवधा अतुल्य असा--

“स्वभूजो पराक्रमोपाजित जयगमाविगजमान चाम्दोईडु मोंदुन समग्न वेरीभूपावर-मानमर्दन प्रचंडाशेष तुर्कगजाधिराज अल्लावधि सुलतान मान्य श्रीमदधिपत्र विद्यानंद स्वामीना नवपंडीत देवगिरी परमत विदज्जन तिमिर निर्वाण दिनकरगमानाना” ^{१२}

हात उद्धेखिलेला सुलतान अल्लावरधा म्हणजे अल्लाउद्दीन खलजी असा अक्रोश समजतात. परंतु विद्वत्सभा भरवून त्या चर्चेचा निष्फळ करणे अशा गाष्टी करण्यातूनच दिवस अल्लाउद्दीन खलजी देवगिरीस नव्हता, तर हा अल्लावरधा म्हणजे बहमनी राज्याचा सम्राट. अल्लाउद्दीन बहमनशहा हाच अमला पाहिले, त्याच्या कारकीर्दीच्या उत्तरार्धात त्याने अनेक संतमहंतांशी विद्वत्प्राप्ती करण्याचा प्रघात ठेवला होता. त्याच सुमारास त्यांनीच विद्यानंद मुनींची भेट झालेली असावी.

अकराव्यासाखे काही अपवाद साडले तर सामान्यपणे बहमतक सुलतान हा परधर्मांपासून फारशा सहिष्णुतेने वागत नव्हते. तरीही महमद तगलुक, अल्लाउद्दीन बहमनशहा आणि पुढच्या काळात मुगल सम्राटांपैकी काहीनी श्वेतांबरगंच्या भडारकाचा मानसन्मान करून पद-यागी दिलेला आहेत. जैन समाजाची अर्थव्यवस्थेवर केवटी पकड होती त्याच्याच निदर्शक अशा या गोष्टी आहेत. ^{१३}

सूफी संप्रदाय

गुफी संप्रदाय हा इस्लामचाच एक पंथ आहे तरीही अस्सल इस्लामपेक्षा हा काहीसा निराळा आहे. इस्लामधर्माची मूलतत्त्वे व इतिहास ही आता सुपरिचित असल्याने व त्यात 'महाराष्ट्र-विशेष' अशा माणण्यामागता नमल्याने त्या धर्माची माहिती येथे दिलेली नाही. मात्र सूफी पंथ आणि मराठाश्रितांचे भर्त्सनाद्वय यात बरेच साम्य दिसते, अनेक सूफींनी मराठी भाषेत लेखनही केलेले आहे. म्हणून त्या पंथाविषयी थोडी अधिक माहिती समाविष्ट केलेली आहे. शिवाय गुफी मताने या दंगलींना, थड्यांना अनेक भक्ति (मुसलमान व हिंदू) आजही महाराष्ट्रात नवस करतात, त्यांची पूजा करतात, थोडक्यात त्यांना मराठी लोकजीवनात, लोकधर्मात स्थान मिळालेले आहे. म्हणून या पंथाच्या स्वरूपाची जणू कल्पना येणे गरजेचे आहे. पगडी यांनी या पंथाच्या मार्गाचे चर्चनेट करणाने आणि साधारण अशी दिलेली आहेच. ^{१४} अनेक पातळीव्य जणू यांना त्या पंथाचे भक्तपंथानी या पंथापाशी विस्तृत विवेचन केलेले आहे. ^{१५}

गुफी पंथ हा इस्लाममधील भक्तिपंथ आहे. परमेश्वराने निश्चा, त्याच्याविषयी उत्कट प्रेम आणि त्याच्या विरासुद्धे होणाऱ्या आत्मिक तत्त्वमय ही सूफींची मुख्य लक्षणे होत. ही गुफींनी होण्यासाठी योग्य गुस्सा मार्गदर्शनाची आवश्यकता सूफींना मान्य आहे. अशा गुस्सा मार्गदर्शनातलीच आराधना, उपासना करारी आणि तर्ज केली तर प्रत्येकाला ईशप्राप्ती अशक्यमाने अशी गुफींची धारणा आहे. यासाठी संमार्गाचा त्याग करून संन्यस्तवृत्तीने राहणे, 'मुसलमान' म्हणजे मनोनिष्ठ, 'जिकर' म्हणजे प्राणायामाच्या मार्गात परमात्म्याचे स्मरण, 'मकसद' म्हणजे ध्यानस्थता, आणि 'मस्मा' म्हणजे भक्तिगीतांचे गायन असे मार्ग या पंथाने अनिष्टांपेलेले आहेत. गुस्सी योगी अशी आहे की इतलोकाचा त्याग करून गेलेला गुरूसुद्धा भक्ततात. गुस्सा करून शक्ती-नते करूनच असतो, म्हणून त्याच्या थड्याची पूजाअर्चा होत, त्याचा नयम करतात, तो नयमाला पावतो.

आता या पंथाचा उगम मध्य प्रदेशापासूनच झालेला आहे असा दावा सूफीपंथीय करतात. मुसलमानांना मिळत असे नित्याचे आचार म्हणजे गोजची प्रार्थना (नमाज), दानधर्म, गजराची यात्रा, उपासना करारी, सूफीपंथीय कटाआने पाळतात. त्यांची अद्यावर आणि त्याचे प्रेषित मध्य प्रदेशापासूनच पूर्ण निश्चा आहे. मात्र कडू सुन्नीपंथीय विचारवंतांना सूफी पंथाचा दावा मान्य नाही. ^{१६} अगदी गोकाला जाऊन विचार केला, तर प्रत्येक माणसाने

स्वतंत्रपणे परमेश्वराशी सान्निध्य जोडणे याचा अर्थच पैगंबरांच्या एवढे महत्त्वाचे नाही वसतो. परमेश्वराने देवदूतावरूनच निरोप यादून मानवानांच्या कल्याणासाठी मार्ग देऊन त्यांना सांगितलेला आहे. तो त्यांनी कुमणामाद्री पर्यावरून पोचविला आहे. त्यामुळे सामान्य माणसाचे काम राहते ते त्या मार्गाचे पालन करणे एवढेच. त्यामिळते या दून स्वतंत्रपणे परमेश्वराशी प्रत्यक्ष संधान बांधणे अनावश्यकच नव्हे तर असाध्यच आहे, असे सुद्धा तत्त्वज्ञाने समजतात. ^{१७} शिवाय मृतात्म्यांची पूजाअर्चा आणि मृतात्म्याकडून आजिर्घासाची, कृपेची अपेक्षा करणे हीही इस्लामच्या मूलभूत कल्पनांशी काहीशी विसंगत दिसते. माणूस मृत्यानंतर त्याच्या पापपुण्याचा आडा पुढे होणाऱ्याच आहे, तेव्हा असा मृताच्या दुसऱ्या मृत्यूचा काय करणार ? अशा विचाराने मूढीचे आचारविचार हे कटुपरीक्षाना नेण्याच अत्यंत योग्य आलेले आहेत. तथापि इस्लामच्या वातावरणाचे ते काटकापणाने पाळून घेतून असा विचार त्यांना 'धर्मवाह्य', 'पाखंडी' ठरविण्यात आले नाहीत.

यादवांच्या उत्तर काळात महागुष्टात काही मूढी साधुमठ वृजत होऊन त्यांच्या पानू सूर्याचा प्रभाव जाणवू लागला आणि वाटला तो मजबूत होत आहे. त्यांनी त्यांच्या लोभाने या सूर्याकडे पाहिले. वास्तविक परमेश्वराने मुसलमानांना मूढीसमवेदिना पाहिले होते. त्यांनी पाहिले होते. त्यामुळे बहमनी राजघराण्याच्या प्राग्भाष्या काही वर्षांत मूढी धर्मप्रचार्यानी बराच आक्रमक पवित्रा घेतला होता. दोलताबाद, गालगंध्यासकालीन राजधानी त्यांनी प्रस्था होतेच पण भोवतालच्या प्रदेशातही त्यांच्या पन्नास सैन्याने राज्य केले होते. येथे मंदिरे पाहून मजिरी, सौंदर्याच्या अलंकारांनी त्यांनी केले होते. त्यांच्या मजबूतपणाचे हे हेतू त्यांच्या बाहेर, म्यानभ्रष्ट झालेल्या मसदेवानी हिंदू अगदी अति कडेवरीन जाणे. तेव्हाच मंदिरांचे अवशेष इतक्यात पसरलेले दिसतात. हे अवशेष दिसून मिळतात त्यांचा कर्मन हिंदू प्रजा या पीगांच्या भजनी लागली याचा अर्थ, 'परमेश्वर मनुष्यांना किंवा 'ब्रह्मादीनी परमेश्वरसहिष्णुता' असा अर्थानेच करता येईल. पण त्याच्यान भगवान नावा त्यांच्या मंडीत काही तरी असले पाहिजे. येथील हिंदू समाजाच्या परिचित असणाऱ्या निवाऱ्या अंगभूत काही गोष्टी आणि कल्याण, श्रद्धा यांचे आणि मूढी अचळविचार, त्यांना शत्रू यांच्या ध्यानात घ्यावे लागते. भक्ती, गूढवाद, योगाचार, मिथी, मन्त्राय, मुसलमानी वगैरे मन्त्रा, मृतात्म्यांची (म्हणजेच पराधीनी) पूजाअर्चा या गाथा मजबूत ठाव्यामार्ग घेऊन याही प्रत्येकाची हिंदू समाजाला चांगलीच ओळख होती, त्याची मर्याद होती. मन्त्राया मजबूतपणे पूज्यभाव, मृतात्म्यांची म्हणजे पितृगाची पूजा या गाथा हिंदू समाजाच्या अपरिणामा पद्धतीचा

होत्या. त्यामुळे मूभी मनांच्या भक्ती लागण्यात किंवा पीडांना नवस बोलण्यात आपण आपल्या परमेश्वरी शक्ति लावून कर्तव्य करतो आहे, किंवा इत्यामचा स्वीकार करतो आहे असे होण्याचा तर्क होतो आहे. त्यामुळे हिंदू समाजाचे व मूर्खीचे सम्ये इत्यत्र झाले आणि सूफींचा अस्माकं आहमक परमेश्वर शीघ्र झाला. ते मगडी समाजांनी मिसळून वागू लागले.

संदर्भ

१. भाग ४, 'श्रीविठ्ठल आणि पंढरपूर', पुणे, १९३८
'महाराष्ट्राची चार दैवते', पुणे, १९५८
२. भाग १, 'अहमदनगरची निजामशाही', मुंबई १९६०, पृ. ६०-६३
३. भाग १, भाग २ (मराठा) भाग ३, सार्ध ज्ञानेश्वरी, अध्याय १३,
८१५-८२२, पृ. ३८६-३८७, १९१०, पुणे.
४. तुकाराम तात्या (संस्कृत), एकनाथ महाराजांच्या अभंगाची गाथा,
१९०३, मुंबई, अभंग क्र. १७१४, पृ. ४६८.
५. तुकाराम तात्या (संस्कृत), तुकारामबाबा आणि त्यांचे शिष्य यांच्या
अभंगाची गाथा, १८८९, मुंबई,
भाग २, अभंग क्रमांक ६२८७, पृ. २२७.
६. भाग १, भाग २, 'महानुभावांचे तत्त्वज्ञान', मलकापूर,
१९४५, पृ. ४०३-४.
'महानुभावांचा आचारधर्म', मलकापूर १९४८.
७. भाग ३, भाग ४ 'महानुभावीय मराठी वाङ्मय' पुणे, १९५९ आजूची, पृ. १९
८. भाग १, भाग २, 'दत्तसंप्रदायाचा इतिहास'
पुणे, १९६४.
९. भाग १, भाग २ (मराठा), 'गुरुचरित्र', पुणे, १९०६.

- १० लेले कृ. वा., 'हमाद्रिवदलची, 'सुकृतसागर', या जैन ग्रंथातील माहिती',
भारत इतिहास संशोधक मंडळ त्रैमासिक, पुणे, खंड ६, पृ. १९, १९७६.
- ११ Mahadi, Hasan, 'The Rehal of In Batuta'
Delhi, 1953, 267.
- १२ अक्कोळे, सुभाषचंद्र, 'प्राचीन मराठी जैन साहित्य', नागपूर, १९६८, पृ. २७
- १३ मुनी विजाल विजयजी, 'अरासण तीर्थ अपरनाम कुंभारीयाजी तीर्थ'
- १४ पगडी, सेतुमाधवराव, 'सूफी संप्रदाय, तत्वज्ञान व परंपरा', मुंबई, १९७३
- १५ Rizvi, S. A. A., 'A History of Sufism in India'
New Delhi, 2 Vols., 1978.
- १६ Gibbs H. A. R. & J. H. Kramers (Eds) 'Shorter Encyclopaedia of
Islam', 1953, p. 588, Leiden
- १७ Muzaffar ud. din Nadvi, "PIRISM-CORRUPTED SUTISM",
Islamic Culture, Hyderabad, Vol. 9, 1939, p. 475-486
-

आर्थिक जीवन

मध्ययुगीन समाजाच्या जीवनाची सर्वात महत्त्वाची बाजू म्हणजे अर्थातच त्या समाजाचे आर्थिक जीवन. दुर्दैवाची गोष्ट अशी की नेमत्या वाच अंगाची माहिती देणारी पुरेशी साधने आज उपलब्ध नाहीत. कोणी पूर्वमूर्तीची वाचिण्या लिखाणही केलेले नाही. या काळातील गजनीय घडामोडी, मुलतान, त्याच्या आवडी-निवडी, मंत्र्यांची कटकारस्थाने याबाबतच्या चांगी समालोचक ताजीलाची नोंद तत्कातच्या आणि फीगिता दोघांनीही केलेली आहे परंतु त्यांच्या मध्ययुगीन समाजामध्ये सामान्य समाजाविषयी माहिती अभावाचेच आढळते. आणि आर्थिक जीवनाविषयी तर सातत्या नाही. 'ऐने अफगने' या ग्रंथात जशा प्रकारचा तपशील आढळतो तसा या दोघी ग्रंथात नाही. अचुल फजलने शेत जमिनीची मालकी, शेत जमिनीचा कस, शेतीची विविध उत्पन्ने, व्यापार, पेठा, मत्स्यमूलाची वमूली या सगळ्याची आकडेवारीने नोंद घेतली आहे त्यामुळे मुगलकालीन उत्तर भारताच्या आर्थिक स्थितीची उत्तम कल्पना येते. मत्स्यमूलाच्या वाचतीत असा ग्रंथ उपलब्ध नाही.

तत्कालीन कागदपत्रे, पत्रव्यवहार, सनद हींही पुणेला संस्थेने प्रसिद्ध झालेली नाहीत. जी प्रसिद्ध झालेली आहेत त्यांमधून हाती येते ती माहिती फुटकळ स्वरूपाची आणि तीही मुख्यतः सामाजिक अर्थव्यवस्थांमधील आहे. मुलतानाच्या विशेषतः निजामशाहीच्या काळातील नाणींची कागजां उपलब्ध झालेली नाहीत, त्यांमधून चलन व्यवस्थेसंबंधी काही सांगता आले तरी मध्यजासनाच्या आणि एकूण समाजाच्या आर्थिक प्रकृतीमधील फारसा बोध होत नाही. या काळात युरोपीय व्यापारी पश्चिम हिमाच्याय येऊ लागले होते. त्यापैकी काहींनी देशाच्या आतल्या भागामध्ये, बिजापूर,^१ बिजयनगर इकडे प्रवासही केलेला होता. अर्थात तो अत्यंत अल्पकालीन आणि त्यांनी ग्रथित केलेली माहिती बरीचशी फुटकळ आणि ऐकीव स्वरूपाची होती. त्याच्या आधी येऊन गेलेला इब्न बतुता याने देवगिरी (दौलताबाद) संबंधी आणि अहमदगडाच्या बरेच बिजयनगरासंबंधी^२ ज्या नोंदी केल्या आहेत, त्या पाहिल्या म्हणजे परकीय प्रवाशांच्या आवडी आणि ग्रह याची कल्पना उत्तम तऱ्हेने येते. दोघांनीही सर्वात चवीने वर्णन केले आहे ते तेथील नरंकी आणि शरीरबिजयाच्या बाजाराचे ! त्यातल्या त्यात अर्थ व्यवहाराची माहिती, कुतुबशाहीत संबंध असणाऱ्यांनी केले आहे, पण त्याचा प्रस्तुत प्रकरणी उपयोग नाही.

या संबंध कालखंडात अर्थव्यवस्थेसंबंधी वरीलशी विग्रहनीय माहिती मिळते ती निजामशाहीच्या अमदानीच्या अगदी शेवटच्या पाचपचर्यामधीलती. तीच मुख्यत जमीन महसूलासंबंधीच--निजामशाहीचा मंत्री मलिक अंजम याने, शासनाने उत्पन्न वाढणे पण त्यावेळेवरच महसूल आकारणी जाचक होऊ नये अशा दृष्टीने हेतूने केलेल्या सुधारणांची माहिती उपलब्ध झालेली आहे. याची अधिक चर्चा थोडी पुढे विस्ताराने करता आत.

समाजाचा मुख्य व्यवसाय शेतकी हा होता आणि त्याच्या जोडीला गणुपालन होते. मेंढपाळी हा निगळा व्यवसाय होता. शेतकी याच्या परंपराप्रमाणे शेतकी-पापालन हा व्यवसाय आणि मेंढपाळी हा व्यवसाय दोन निर्गमनगण समुदाय, म्हणजे जमाती बनून होते. शेतकी-गणुपालन यामध्ये मुख्यत्वे मगडा व तुणगी होतं तर मेंढपाळी जमान होतं धनगर. यापैकी पहिल्या व्यवसायातले लोक मिश्र वस्ती वगणें तर धनगर हे पुरमे, तऱ्याच प्रमाणावर शेतकऱ्यांवर अवलंबून असणारे लोक. या दोन्ही व्यवसायातील कामाना आजही असणाऱ्या अवजारे, हत्यारे, भांडाबुड्या, वस्त्रे यांचा निर्मिता, लाड्या, सुतार, तुषार, साष्टा अशा सारख्या जाती करीत होत्या. या मजाना चलनेदार म्हणून ओळखले जाऊ लागले. लोहार, सुतार अशासारख्या व्यावसायिकांना जवळजवळच्या मात आठ राजधानी फिरून अवजारे इ. घडवून द्यावी लागत. ह्याची उत्पादनाची साधने आणि तर परंपरागत, शतकानुशतके चालत आलेली होती. तसेच हे उत्पादकही परंपरागत, जातिनिर्धारित व्यवसाय करणारेच होते. सल्तनतीची सत्ता स्थापन झाल्यावरही ही परंपरागत अर्थव्यवस्था चालू राहिली. महागट्यापुरते बोलायचे तर व्यापार उद्योग अत्यंत मर्यादित होता. कोणत्याही प्रदेशाविशिष्ट अशा उत्पादनाची, निर्मितीची मोठे आठळत नाही.

शेतकी जवळपास सर्वस्वी पावसावर अवलंबून होती. गोदावरीच्या तटामधील भाग अगण वऱ्हाड-मराठवाडा इकडची 'काळी' जमीन मोटली तर बाकी जमिनींचा मगडू सामान्य प्रतीचा होता. पावसाचे प्रमाण कमी असल्याने या भागाला 'अर्धमगडा'-Semi-arid - या गटातच बसवावे लागते. दक्षिण भारतात प्राचीन काळापासून, ठिकठिकाणी वस्ती घालून पाणी साठवण्याची आणि नंतर गरजेप्रमाणे शेतीला वापरण्याची प्रथा होती. काही मोठे बांध गजाना घातले असले तरी वेचसे स्थानिक लोक, धनिक, पंचायती यांच्या परिश्रमानेच निर्माण झालेले होते. या बांधायाची देखभाल, तळ्यातला गाळ काढणे, पाणी वाटप या सर्व पंचायतीमार्फतच होत असे. या सगळ्या व्यवस्थेमधील अनेक गोष्टी देखतात माहिती मिळते. थेट मनुस्मृतीच्या काळापासून पाणी साठवणे, त्याच वाटा दाखवण्याची व्यवस्था,

निधम आरण्यात उत्तर भागतात मल्लनतीच्या काळ्यात काही धरणे बांधल्याची, कालवे, गोद यांना नाद आहे किंवा मग तयलर यांना यमुना नदीतून कालवा काढून हिस्सारपर्यंत नेला गेला ^३ मुघल सम्राटांनी या कालवांचे पुनरुज्जीवन केलिलेली दिसते. मात्र महाराष्ट्रात मल्लनतीची मोठ्या प्रमाणावर वाढ धरण घातल्याची किंवा कालवे खोदल्याचे उल्लेख नाहीत. दोल्तनाद, नरसिंग असा ठिकाणी धरणे आणि मोठे तलाव आहेत पण त्यांचा उपयोग त्या त्या शहरांना मिळालेला नाही. याच्या पाणीपुरवठा करण्यासाठीच होत असे. शेतीसाठी त्याचा उपयोग नसे, त्यातून बाहेरील क्षेत्रांना सारंगले मिळत नाहीत, तसे अवशेषही कांटे आढळलेले नाहीत. शेतीत वापरल्या जाणाऱ्या प्रमुखा साधन असले तरी शेतीसाठी वारमास पाणी पुरविण्याची, मोठ्या प्रमाणावर राब, अन्नप्रमाणातला शासकीय व्ययस्या करण्यात आली नाही. वैयक्तिक प्रयत्नात वापरलेल्या पाण्याची किंवा तेथे वापरलेले पृष्ठ साधन होते ^४ साहजिकच महाराष्ट्रातील शेतकरी जमीन नव्याने पाणी आणि तरी टिकाविक प्रकारचेच होते.

बाहेरगावामध्ये भात, देवाय जागी-वाजरी, जाडीला हरभरा, तूर; खानदेश-बन्हाड इकडे कपास ही मुख्य जमीन उत्पादने होती. भान्याचे उत्पादनच मर्यादित असल्याने त्याची निर्यात किंवा मोठ्या प्रमाणावर व्यापार असायच होता.

शासकीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य-आधार जो शेती तोच असा कमकुवत असल्यामुळे महाराष्ट्रात उमरगावात अर्ध निजामशाही या मल्लनतीचा आर्थिक स्थिती कधीही संपन्न शहरांना असा नव्हता. अहमदनगर (आताच अचलपूर) आणि अहमदनगर या राजधानीच्या शहरांना किंवा अर्ध निजाम शासकीय वास्तुविषय पारिली तर ती लहानशा आणि सामान्य स्वरूपाची शिबतान. त्यातून रोष गवा, मयजनाचा गावातून काढलेली होत नाही. आर्थिकदृष्टीस्थितीचे हे अत्यंतच प्रमाणच समजावयास पाहिजे. पुढे मगडेगाहीतही हीच स्थिती कायम राहिली. अजय या जमीनच्या उत्पन्नात उत्तर हिंदुस्थानातील संपत्तीचा ओष इकडे वळल्यावर मोठ्या गावातून, राजाभ्यास याच दर्जात धट्ट लागले.

या हिंदुस्थान मजदुरांना तसे एका मोठ्यामुळे बांध येतो. ती गोष्ट महाराष्ट्रात असणाऱ्या किंवा बाहेरगावात मजदुरांच्या दृष्टीनेच जाणाऱ्या अगावर तसेच पूर्वेकडे पसून जाणाऱ्या काढून अनेक ठिकाणी हिडे आहेत. याही बाबत मजदुरांना जास्ती प्रमिदली आलेले असत त्यांच्या उभागी वस्ती आणि निजामशाही राजवटीतच झालेली आहे. याशिवाय या राज्यात हिंदुस्थानात धुळेकडे उभायत आले आणि लहानमोठ्या गावांभोवती संरक्षक

कोटही बांधण्यात आले. परेंडा हा अशा भुईमोटाचा उत्कृष्ट नमुना आहे, तर चाकण, जुंभार, नगर या गावाभोवती असणाऱ्या तटवंदीचे अजोण आजही दिमतात. दोंगरी मिट्टे आणि परेंड्यासारखे भुईकोट यांचा उपयोग लाकरी कामामाठी, म्हणजे पांढीय, शक्तीच्या आक्रमणाचा प्रतिकार करण्यासाठी होत असे तर नगराभोवतीचे कोट हे चोर, लुटारू, दंगेदेखार यांच्यापासून रक्षणासाठी होत असे. म्हणजे दोन्ही तऱ्हेची बांधकामे 'संरक्षणात्मक' होती. निदान सकृत्दर्शनी तरी तसे दिसते. परंतु या किल्ल्यांच्या, कोटाच्या बांधकामामाठी, ता मजत दुस्तुत ठेवण्यासाठी किती परिश्रम पडतात, पडत असवेत, याची कल्पना मला तरी असे दिसते की या दुर्गचनेचा उद्देश दुर्ग असावा. संरक्षणाचे माध्यम निमाणे करणारा मध्य उद्देश असणारा पण त्याबरोबरच, अनेकाना मोलमजुरी, उपजीवीचे माध्यम मिळवून देणारा, म्हणजे आर्थिक उद्देशही असला पाहिजे. जेताचा लावणी आणि सापणी दाखवणारा शक्तीच्या मोठा वर्ग गिकामा ग्हात असे-आजही राहतो. त्यांना याही राज्यातून पुनर्पुनर्जागृतांच्या तऱ्हाचे होते, आणि मजुरांच्याही त्यांच्या अंगरक्षणा पट्ट्याची अंगमजुरताची, दंगलांचा खणणे, वाहणे ही त्यांना देऊन त्यांच्या अन्नपाण्याची व्यवस्था होत असे. निघत्या शक्तीत सांगावयाचे तर ही आजच्या 'राजगार हमी योजने' मागरीच व्यवस्था होता. बाहेर फिटणाऱ्या हे काम सर्वांनी म्हणजे वेदविवागने होत असे. याबाबत इतिहासात काहीच नसत. पण प्रसिद्ध उदाहरण म्हणजे मंगलवेढ्याचे. विदर्भच्या मुलतानांना या गावाभोवती साठवाळ्याचे ठरविले आणि त्या कामावर समस्त कष्टकरी मंडळी लावली. यात गावचे मजदूर होते. मंगलवेढ्याचा प्रसिद्ध संत चांगामेढ्या हा पंडितपुंगव होता. मुलतानांच्या कामावर सगळ्यांना कामाला लावले तसे चांगामेढ्याला पंडितपुंगव पकडून आणून कामाला लावण्यात आले. एके दिवशी अचानक अर्धवट झालेले बांधकाम कोमटून त्या विगाच्यासाठी चोखोवाचाही अंत झाला. तटाचे काम थांबले नाही. इतक्याकडून ते पूर्ण करण्यात आले.

दुर्गचनेचा असा अर्थ लावणे कदाचित चमत्कारिक वाटेल परंतु पण समजावणी आर्थिक स्थिती लक्षात घेतली तर राज्य-रक्षणासाठीच, फक्त निगळ्या मंडळाच्या ताट दण्यासाठी ही उपाययोजना होती याची खात्री पटेल. जेतमजूर आणि शक्तीच्या अस्तित्वून असणारा पण शेतीचे मालक नसलेले जे इतर व्यावसायिक त्यांना वर्षाकाठी फातर चाण्याचे महिन काम मिळे. एरवीच्या दिवसात गुजराण करण्यासाठी त्यांना कारीना काही उद्योगांची गरज होती. दुसरीकडे, इतक्या मोठ्या सभ्यतेने लोक निस्सोगी राहण आणि उपाशी राहण हे

गज्याच्या स्वास्थ्याला घातक होते. त्यातून दंगली होण्याचा, वंडे होण्याचा संभव असे म्हणून प्रजेला काहीना काही कामात गुंतवून ठेवणे आणि त्यांच्या अन्नपाण्याची माग करणे राज्याच्या हिताचे होते. यासाठी किद्वेकोट बांधणे, तलाव खोदणे ही कामे करण्यात येत. यामागची कागदपत्री पुण्या नमला तरी आजही शासनाला अशी कामे-रस्ते बांधणे, व्याघ्र घालणे ही रोजगार हमी योजनेच्या नावाने हाती घ्यावी लागत आहेत त्यावरून मध्ययुगात होत असलेले पाहिजे असा निष्कर्ष काढणे वाचने ठरणार नाही.

वर म्हटल्याप्रमाणे आर्थिक व्यवहार व शासनाची आर्थिक स्थिती याविषयी आकडेवारी उपलब्ध नाही, फक्त मलिक अंबरच्या महसूल व्यवस्थेचा उल्लेख अभ्यासक करतात.^५ मलिक अंबरने योजलेले उपाय आणि केलेल्या सुधारणा, अकबराचा मंत्री राजा तोडरमल याने उत्तरेत केलेल्या सुधारणांवरच वेतलेल्या होत्या, फक्त त्याने स्थानिक परिस्थितीनुसार काही बदल केले. जमिनीची पाहणी करून शेतजमिनीची प्रतवारी ठरविणे हे पहिले काम करण्यात आले. पणु या पुढची पायरी थोडी निसटलेली दिसते. महसूल-आकारणी करताना, जमिनीची प्रतवारी घ्यानात येऊन महसूलाचे वेगवेगळे दर ठरविले असते तर ते शेतकरी आणि शासन दोघांनाही फायद्याचे ठरले असते. पणु तसे झाले नाही. सरसकट सगळ्यांना एकच दर ठरविण्यात आला. त्यामुळे निवृष्ट प्रकारच्या जमिनीच्या धारकांवर अतोनात भार पडला, ते अडचणीत येऊ लागले. मलिक अंबरने साऱ्याचा दर उत्पन्नाच्या एक चतुर्थांश ठरविला होता पणु सतत चालणाऱ्या लढायांमुळे हा दर दोन पंचमांश करण्यात आला. याशिवाय निर्मिगळ्या पट्ट्या असतच, काही तात्कालिक स्वरूपाच्या तर काही प्रथम तात्कालिक पण पुढे कायमच्या झालेल्या अशा असत. करमुलीच्या कामी गावचा पाटील हाच प्रमुख अधिकारी असे अंबरने ठरविले होते. शिवहना सर्वच जुनी यंत्रणा कायम ठेवली होती. तेच त्याच्या हिताचे होते. पण अंबरच्या सगळ्या उपाययोजनांचा, नव्या दराचा आणि जुन्या व्यवस्थेचा मेळ घालण्याचा गज्याला नेमका क्वितीसा फायदा झाला याची आकडेवारी उपलब्ध नाही. ओगजेराच्या काळातील म्हणजे अंबर नंतरच्या पन्नास वर्षांतील कागदपत्र उपलब्ध आहेत. त्यावरून अभ्यासकानी अंबरच्या काळातील स्थितीविषयी, उत्पन्नाविषयी अंदाज लावलेले आहेत पण ते अंदाजच आहेत याची त्यांना जाणीव आहे.^६

मलिक अंबरच्या उपाययोजनांविषयी लिहीताना इतिहासकारांनी भ्रमसाठ विधाने केलेली आढळतात. "तत्कालीन कागदपत्रांनुसार, शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीविषयी काहीही लिहीलेले

नसले तरी, मुगलांच्या हल्ल्याच्या भयाने, त्यामुळे उत्पन्न होणाऱ्या गोधळामुळे, आपापली शेतेभाते टाकून देऊन शेतकरी शेजारच्या राज्यात आश्रयाला गेले असतील असा अंदाज करता येतो. अशा कठीण परिस्थितीमुळे निजामशाहीचे जमीन-मत्सूलाचे उत्पन्न बुडाले असले पाहिजे. स्थानिक उद्योगधंदे नष्ट झाल्यामुळे व्यापार उद्दीर्घा वसला असाणार. आणि त्याचा राज्याच्या आर्थिक स्थितीवर घातक परिणाम झालेला असणार " हे निजाम निजामशाही आणि मलिक अंबर यांच्यावर, अधिकारी संशोधक समजले जाणारे राधेश्याम यांचे जाह *

अशासाग्वी विधाने, मध्ययुगीन-क्रिस्तुना प्रार्चीन वाळ्यापासून चाकत आलेल्या-भायतातीक अर्थव्यवस्थेवद्दल अमणाऱ्या अज्ञानातूनच उत्पन्न झालेली आहेत. राजाचे आणि मुक्ताताचे संपर्क सतत चालले असले तरी कोणीही शेतकरीवर घाला घातला नाही. कारण शेतकरी आणि शेतकीचे उत्पन्न यावर घाला म्हणजे आत्मघातच हे मर्दाना समजून होते. कोणीही राजा आला, कोणीही सुलतान आला तरी त्याला मत्सूलाचे उत्पन्न लाभणार, त्याच्या भेत्ताला अन्नधान्य लागणार, त्याला कारागिरांची गरज पडणार हे मर्दानाचे समजून होते, त्यामुळे कोणाच्या पायाभूत अर्थव्यवस्थेचा विध्वंस केला नाही. छत्रपती मराठांच्या मृत्यूनंतर अजिंठ्यास पंचवीस वर्षे महाराष्ट्रात मुगल व मगडे यांचा संपर्क चालला होता, पण या काळातमहा शेतकी जवळपास अव्यथित राहिली हे ध्यानात ठेवण्यामागचे आहे. शेतकरी होते मादून फकत गोरे नाहीत. शिवाय निजामशाही मुलखावर हद्दा झाला तर शेतकरी शेजारच्या म्हणजे कोणाच्या प्रदेशात जाणार होते ? मगळीकडे एकच असणार होती. कधी मुगलांचे गैब्य असे तर कधी आदिलशहाचे, ह्या मागमाऱ्या, ही भाडो कारमच आणि मगलीकडेच चालणार होती. त्यातून मुक्त, सर्वस्वी शांत असा मुलगा, असा शेजार कोठेच नव्हता.

महाराष्ट्रात असा कोणाचाही 'त्रिजिष्ट' व्यवसाय नव्हता, असे वाणनव कारगीर न होते किंवा असे कोणतेच खास उत्पन्न नव्हते की ज्याच्या व्यापार कारागार घट्टदार मादून पट्टन गेले तर बंद पडणार होता !

मध्ययुगीन आर्थिक व्यवस्थेचा व सामाजिक जीवनाचा विचार करताना, शेतकी व तदनुषंगिक पायाभूत अर्थव्यवस्था आणि ही व्यवस्था माभाळणारा पाटील-कुटुंबांनी यासाठीचे स्थानिक प्रशासक या दोन्हीतही मातल्य होते. या पाटील राजा-किंवा मुलतान-विषयी होत्या. राज्यात अशाधुंदी माजली, त्याच्या झाल्या तरी त्याचा प्रसार या व्यवस्थेला मज्जा झालेला नाही. नित्याचे व्यवहार सामान्यपण अव्यथित राहता.

चलनाच्यामध्येचून आर्थिक स्थितीविषयी निष्कर्ष काढावयाचे म्हटले तर खलजींपासून निजामशाहीपर्यंत त्यासच झालेला दिसतो. अहमदुद्दिनने देवगिरीला टांकसाळ सुरू करून सोन्याची व चांदीची नाणी पाडण्यास आरंभ केला. एक तोळ्याच्या सोन्याच्या नाण्याला २० शिंसा टांक म्हणत. याच वजनाची चांदीची नाणीही पाडण्यात येत. या दोन्ही प्रकारच्या नाण्यास 'शिंदे देवगिर' असे टांकसाळीचे नाव उठविलेले होते^६. याच्यापेक्षा कमी वजनाची व कमी शिंमतीची नाणी खलजींनी दक्षिणेत पाडली होती की नाही हे सांगता येत नाही. तरलह्याच्या काळात याच वजनाची (टांक) नाणी देवगिरी व वरंगळ (सुलतानपूर) प्रभुन पाडली होती-त्याही सोने व रुपे या दोन्ही धातूंची होती. या काळात, दीनार, अदलि, निशरी, अशी निमिगच्या वजनाची आणि शिंमतीची नाणी प्रचलित होती. १३४६ मध्ये बहमनी राज्यसंस्थापनास सुरु त्यांनी देवगिरीवगेचच गुलबर्गा (अहमदनगर) येथेही टांकसाळ म्हाणली. बहमनींनी हिंदी मुलतानाप्रमाणेच एक तोळा वजनाची सोन्याची नाणी पाडली, तीही चांदीची पाडली. पुढच्या मुलतानाच्या काळात सोन्या-चांदीच्या नाण्याचे प्रमाण कमी होत जाते आणि ताच्याच्या नाण्यांचे वाढत जाते. निजामशाहीची आज उपलब्ध अगमणी सगळी नाणी ताच्याचीच आहेत. ती अहमदनगरच्या टांकसाळीत पाडलेली होती. मुलतानांनी अहमदनगरचे नाव 'मुतजापूर' तसेच 'बुहानावाद' अशी आपापल्या सोयीप्रमाणे बदललेली अगळी तर्गे टांकसाळीचे नाव अहमदनगर असेच कायम राहिले. सुवर्णाच्या आणि रुप्याच्या नाण्यांचा संपूर्ण अभाव न निजामशाहीच्या आणि पर्यायाने महाराष्ट्राच्या आर्थिक विपत्तांमध्येचा निदर्शक समजता येतो.

जुन्न आणि कल्याण या महाराष्ट्राच्या त्यापणी पेठा होत्या. यांना उतारपेठा म्हणता येईल. म्हणजे माऊ उतारून घेणे आणि दुसऱ्या त्यापण्याच्या गाड्यावर लादून देणे हीच कामे येथे होत. पण यापेक्षा जेवढा माऊ मराठाष्ट्रात तयार झालेला होता आणि आयातापैकी किती मराठाष्ट्रात राहत होता ते समजावण सधन नाही.

अर्थव्यवस्थेची निगडीत अगमणी आपणही एक गोष्ट आतापर्यंत वर्णन केलेल्या वर्णनाशी काहीही शिमान वाटणारा असा तो म्हणजे त्यापणी मार्गाची उत्तम व इतरत्र न सापडणारी अशी व्यवस्था निजामशाहीत होती. दोन गोष्टी द्यावे आडळतात, त्या म्हणजे अंतर दाखविणारे मेढकच दगड आणि मोठे दगड निमिगच्या गावाच्या दिशा दाखविणारे दिग्दर्शक दगड,^९ नाशिक जिल्ह्यातील निशेत येथे, औरंगाबाद जिल्ह्यातले अतुर, यवतमाळ जिल्ह्यातील

कळंब येथे आणि वीड, वर्धा, बैतूल अशा दूरदूरच्या जिल्ह्यात असे दगड आढळले आहेत. आत्तापर्यंत फक्त मुगल साम्राज्यात अंतरदर्शक असे खांब उभारलेले आहेत-त्यांना कोसमीनार म्हणत. मैलाचे दगड आणि दिग्दर्शक दगड यावरून या रस्त्यावर व्यापारी तांड्यांची सतत जा-ये होत असली पाहिजे-पण या व्यापाराची निश्चित माहिती मिळत नाही.

पुढच्या काळातील म्हणजे २० व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंतची-महाराष्ट्राची आर्थिक स्थिती पाहिली तर जाणवते ते हेच की, सामान्यप्रतीची जमीन, पुरेशा पावसाचा अभाव आणि खनिज संपत्तीचा अभाव यामुळे हा प्रदेश कधीच 'संपन्न' म्हणता येईल अशा प्रदशापेची नव्हता मध्ययुगात तर नव्हताच.

संदर्भ :

1. William Foster, 'Early Travels in India' (1968 Reprint).
2. Major R. H., 'India in the 15th Century' (Being a narrative of voyages in India), 1974 (Reprint) Delhi.
3. Randhawa M. S., *A History of Agriculture in India*, Delhi, 1982 vol. 2, P. 79-80.
4. *Epigraphia Indica, (Arabic and Persian Supplement)*, 1966-67, P. 47-48.
5. Radhe Shyam, *Life and Times of Malik Ambar*, Delhi, 1968, P. 154-159.
6. Kulkarni G. T., "Land Revenue Settlement under the Nizam Shahis with Special reference to Malik Ambar-a Preliminary Survey " *Proceedings of the Indian History Congress*, Delhi, 1992, P. 369-377.
7. Radhe Shyam. उपरोक्त.
8. Gupta P. L., "Coinage" *Medieval History of Deccan*, Vol. 2, (Ed Joshi and Sherwani, Hyderabad, 1974) P. 423-447.
9. *Epigraphia Indica, (Arabic and Persian Supplement)* 1970-71, P. 45-62.

मध्ययुगीन साहित्य

मध्ययुगीन मराठावात संस्कृत, मराठी यात्रगेवरच फारसी व उर्दु भाषांतही साहित्य निर्मिती झाली. यापैकी फारसी व उर्दु भाषांतील बरेच साहित्य अद्याप अप्रसिद्ध असून लंडन, हैद्राबाद अशा ठिकाणच्या संग्रहात सुरक्षित आहे. जुन्या काळापासून राजेरजवाडे हे विद्वान, कवी व मार्तिल्यक यांना आश्रय देत होते आणि बहुतेकांच्या पदरी ग्रंथसंग्रहही होते. बहमनी व निजामशाही या दोन्ही सल्तनतींनी ही परंपरा पुढे चालू ठेवली. मात्र त्यांच्या दरवारी परदेशी, त्यांना त्यात इगणातून आलेल्या कर्मीचाच पावरव मुख्यत. दिसतो. आज बरेच फारसी ग्रंथ, नारायण मारुत झालेले असले तरी फारच थोडे प्रसिद्ध झालेले असले आहेत आणि फारच थोड्याची इंग्रजी मराठी भाषांतर्ग झाली आहेत. त्यामुळे त्यातल्या जाणकारांनी प्रसिद्ध केलेल्या मार्तिल्यच्या आभागेच पुढे थोडीफार माहिती दिली आहे.

या काळात मराठी भाषेतील वाट्मय सध्या आणि गुणवत्ता दोन्हीबाबत ज्येष्ठ व श्रेष्ठ आहे. या वाट्मयाचा बराच मोठा भाग व्यापला आहे. 'वैदिक' व 'वैष्णव' पंथीयाच्या कृतींनी मराठी वाट्मयाचा आय उद्गार मुसुदगज याचा 'त्रिपुंक्तसिंधु'. या प्रात काळातच 'ज्ञानदेवी' या अलौकिक वाट्मयमूर्त्याचे तेज महागष्ट भूमीवर पसरले. यापुढील सातशे वर्षांच्या काळातील मराठी वाट्मय निर्मितीवर या मूर्त्याचे किण्व प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे पडलेले आहेत. प्रस्तुत ग्रंथाचा काळदृष्ट्या प्रारंभ इ. स. १३०० पासून होतो त्यामुळे या दोघांचा उल्लेख करून, त्याचे सांगाती अमणारे पण चौदाव्या शतकात रचना केलेले नामदेव, गंग कुंभार यासारखे जे विद्वलभक्त संत त्यांच्यापासून संग्रहात करता येते. या सर्व संतमेढ्याच्या कृतींचे दर्जन घेण्यापूर्वी एका अप्रसिद्ध मराठी ग्रंथाचा उल्लेख करावयास हवा. त्यातील भाषा व रचना याचे ज्ञानदेवीशी साम्य आहे आणि म्हणून हा ग्रंथ ज्ञानदेवीला समकालीन असावा असे काही अभ्यासक समजतात. या ग्रंथाचे नाव 'कलानिधि' किंवा 'वैद्यनाथ कलानिधि' असे असून त्याची एकमेव हस्तलिखित प्रत अहमदाबादच्या 'सचरीना पाडो' या जैन ग्रंथभांडारात आहे. ती ताडपत्रावर लिहिलेली आहे. या ग्रंथाचे स्वल्प ज्ञानदेवी किंवा महानुभावीय वाट्मय यांच्यापेक्षा मर्यादी भिन्न आहे. तो एखाद्या ज्ञानकोशासारखा आहे, निगिराळ्या विषयावरील माहिती त्यात सूक्ष्मपणे प्रथित केलेली आहे. पट्ट्या प्रकरणांमध्ये 'यज्ञ' या संस्थेची माहिती आहे निगिराळ्या प्रकारचे यज्ञ, त्या त्या प्रकारमाठी आवश्यक त्या पुरोहितांची नावे, त्यांच्या मर्यादांचा तपशील, यज्ञाचे अग्नी समष्टी माहिती या प्रकरणात आहे पुढच्या प्रकरणातून

नगरे व नगररचना, वृक्षवल्ली, अशा विविध विषयांची सूत्ररूप माहिती आहे. यात अनेक अपरिचित शब्द असल्याने व लेखन सूत्ररूप असल्याने वाचन कठीण झालेले आहे. असा ज्ञानकोशपर ग्रंथ मराठी भाषेत अन्य क्वचितच आढळतो. तो कोणी रचला असावा आणि कोणासाठी रचला असावा हे निश्चयाने सांगता येत नाही. 'दौलताबाद (देगिरी) येथील जैन पीठाच्या भांडारात हा मुळात असावा. या पीठाचे आचार्य पाटणच्या गुरुकुलातून आलेले होते. म्हणून असे वाटते की, या ग्रंथाची रचना यादव कालाच्या शेवटी शेवटी कोणा जिनमत-अनुयायाने केली असावी. थोडे पुढे जाऊन असेही म्हणता येईल की हा लेखक मुळात वैदिक मतानुयायी असावा व पुढे त्याने जिनमत अनुमगले असावे. ग्रंथातील यज्ञयाग इ. चा तपशील व तो ग्रंथ जैन भांडारात जपला जाणे या दोन गोष्टींची संगती केवळ अशाच प्रकारे लावता येते. संपूर्ण ग्रंथ प्रसिद्ध होईल त्यावेळी कदाचित या सर्वांचे अधिक प्रकाश पडेल.

हा एक अपवाद सोडला तर मध्ययुगातील बहुतेक क्रिया व्रतंशी मगदी साहित्य हे वैष्णव पंथीय सतकर्मींचे आहे. नामदेव, गोरा कुंभार, चोखा मेढा, जनाबाई या सगळ्यांचे अभंग उपलब्ध असून प्रसिद्धही झालेले आहेत. अभंगाची भाषा सोपी, सामान्यांच्या गेजच्या बोलण्यातली आहे. ज्यामध्ये ज्ञानदेवीसारखे पांडित्य किंवा अलंकारयुक्त संस्कृतप्रभु भाषा नाही. आहे तो निर्मळ भक्तीचा ओलावा. आपले उपास्य दैवत जो पंढरीचा पिठोवा त्याच्याविषयी भक्ती, आपुलकी आणि श्रद्धा आहेत. आणि त्याहीपेक्षा जाणवते ती मिठुल भेटीची आर्त, अतिशय सरळ, सोप्या भाषेत व्यक्त झालेली. त्यातील तळमळ महज हडसाला भिडेल अशी. यातच थोडासा निराळा म्हणता येईल असा एकच प्रकार आहे, तो ज्ञानदेव-नामदेव यांच्या तीर्थयात्रेचा वृत्तांत असणाऱ्या तीर्थावळीच्या अभंगाच्या. सारींमा आत्मचरित्रात्मक असा हा वृत्तांत आहे. अर्थात आत्मचरित्र वा आत्मप्रेरी गाणे हा नामदेवाचा हेतू नाही. पंढरीनाथांच्या विरहाचे दुःख आणि त्यांच्या पुनर्भेटीने झालेले परमात्म्याचे गुण यांचाच त्यात प्रपंच आहे. उत्कट भक्तिभाव हा एकच रस सगळे वाटूमय त्यातून येतो. ज्ञानदेव हे अन्यायुषी असले तरी नामदेवांना दीर्घ आयुष्य लाभले होते. त्यांनी भागवतप्रमती केली, हिंदी भाषेतही अध्यात्मपर कवने रचली आणि त्यांच्या काही रचनांचा गिरगाऱ्या 'गुरुग्रंथात' ही समावेश आहे हे आता सर्वत्रुत आहे.

या संतमेळ्यानंतर मध्यंतरी जवळपास दीड शतकाचा काळ मगदी साहित्यनिर्मितीच्या क्षेत्रात कोरडाच गेला. पंढरीची वारी, यात्रा या गोष्टी चालूच असल्या तरी, सगळी पथ नुसता टिकलेला नसला, तर वाढलेला असला तरी वाटूमयात उद्वेगनीय अशी भर पडलेली

नाही. त्यानंतर मात्र, एखादा अडवून धरलेला पाण्याचा लोंढा दुथडी भरून वाहून लागावा तसे झाले. पध्दगणे पत्रासचे मुमास मराठी वाटमयाच्या क्षेत्रात अजरामर कामगिरी केलेल्या एकनाथाच्या लेखनाचा प्रारंभ झाला आणि पुढे अर्थशास्त्राचा काळ त्यांनी मराठी साहित्याच्या प्रागण्णात पाऊसच पाडला. देशगिरीचे जनार्दनस्वामी यांचा अनुग्रह प्राप्त झाल्यानंतर त्यांनी चलेला प्रारंभ केला. त्याच्या वाटमयीन कर्तव्यगिरीचे वर्णन तुळपुळे करतात ते असे--

एकनाथाची प्रथमचर्चा अतिप्रचंड असून तिचाय तीन विविधताही आहे. चतुःश्लोकी भागवत, पञ्चांश मत्स्यपर्वत विस्तृत टीका, भावार्थ गमावण, मम्मिणी स्वयंवर हे त्यांचे प्रमुख ग्रंथ होते. त्याशिवाय 'एकनाथक', 'स्वात्मसुख', 'शुक्राष्टक', 'आनंदलहरी', 'चिरंजीवपद' 'व्यासगी आध्यात्मिक संपूर्ण प्रकरण', 'राजी योगाधिक आख्याने व संतचरित्रे, आणि असंख्य ग्रंथ पद, भासूट अशा वैरागी तर्का रचना त्याच्या नावावर आढळते. त्यांच्या ओवीबद्ध काव्याची पद्यसंख्या सुमार साठ हजार असून एवढी कविता पाऊण लाखाचे घरात जाते. इतकी पद्ये आणि प्रसन्न साहित्यना समस्ये सा नावाशिवाय दुसरा नाही." नामदेव, गोरा तुभंग आदि संतपदा एकनाथाची वाटमयनिर्मिती ही निगळ्या प्रकारची आहे. भक्तिरस हा दोघाचाही स्थायीभाव असल्या तरीही नाथांना संपूर्ण ग्रंथांच्या अध्ययनाची जी बैठक लाभली होती त्यामुळे त्यांचे लिखाण हे अलंकारानुर, काहीसे नागर, प्रौढ म्हणावे असे आहे. तसेच गद्य वाटमयात भक्तीभावनाच्या जोडीला, वदयित त्याहीपेक्षा जास्त महत्त्वाचे स्थान मिळविले आहे. त पायगिरी पठडीताळ त-रिचायना वदयित त्यामुळेच, नामदेव, तुकाराम यांच्या अभंगार्तद मंगळ, उल्कट आणि काहीसा भोळा भक्तीभाव नाथांच्या विद्वत्ताप्रचुर वाटमयापेक्षा यागारी पदांचा अधिक प्रिय ठरलेला आहे, सामान्यांना अधिक जवळचा वाटतो, अधिक प्रिय आहे.

एकनाथ धर्मशास्त्रात एक मतानाची आख्यायिका किंवा प्रसंग म्हणजे ज्ञानदेव समाधीसंबंधीचा माझ्या गळ्याला मुठी लागली आहे तो काट 'असा ज्ञानेश्वरांनी त्यांना दृष्टांत दिला. आणि त्याला अनुसरून त्यांनी आढळीला जाऊन, समाधीत उतरून गळ्याला लागलेली मुठी काढली अशी समजूत आहे. ज्ञानेश्वरांनी जिवंत समाधी घेतली आणि योगसामर्थ्याने ते आजही सशरीर समाधिस्थ आहेत ही समजूत या समाजाचा आधार आहे. या आख्यायिकेचा काहीसा गद्य अर्थ अभ्यासक लावतात तो असा की ज्ञानेश्वरांच्या मनेनंतर दीड-दोन शतकांचा काळ गेलेला होता आणि मुस्लिम मोहिम सुरू झाल्याची पद्धत असल्यामुळे त्यांना अपघात झाले होते, ते दूर करून, म्हणजे ज्ञानेश्वरांच्या गळ्याला आघात असलेली ही अशुद्धाची मुळी दूर करून ती शुद्ध स्वरूपात वाचकापुढे ठेवणे हे काम एकनाथांनी केले. एकनाथ स्वतः विद्वान

पंडित असल्याने त्या अपपाठांची जाणीव इतरपेक्षा त्यांना जास्त झालेली असणे स्वाभाविक होते तसेच ह्या कामाला (शुद्धीकरणाच्या) त्यांच्यासारखा अधिकारी पुरवच आवश्यक व योग्य होता.

एकनाथ चरित्रातील अनेक आख्यायिकांवरून ते सामाजिक सुधारणेचे मोठे पुरस्कर्ते होते. व्यवहारात जातपातीचे बंध न मानणारे संत होते असा निष्कर्ष अनेक अभ्यासक काढतात. या आख्यायिकांचा नीट विचार केला तर असे दिसते की जाणूनबुजून बुद्ध्या, जातपात मोडायच्या या भूमिकेपेक्षा, साध्या माणुसकीचे, भूतदयेचे प्राबल्य त्यांच्या कृतीत आहे. त्यांनी टिकटमाणी, मराठी भाषा ही संस्कृतपेक्षा कोणत्याही वावरीत कमी नाही, तितकीच सरस आहे असे उद्गार काढले असले तरी त्यांचा पिंड संस्कृत वाङ्मय आणि त्यातील विचारधन यावरच पोसलेला होता हे निश्चित.

काळाचा महिमा असा की एकनाथांच्या भाषेत यावेळेपर्यंत महागद्याला बऱ्याच परिचित झालेल्या एका परकी भाषेचे सान्निध्य सहज जाणवते ती भाषा म्हणजे फारसी-राज्यकर्त्यांची भाषा. एकनाथांच्या लिखाणात अनेक फारसी शब्द आणि रचना सहज येऊन जातात, इतका फारसीचा प्रचार यावेळेपर्यंत झाला होता.

एकनाथांच्या साहित्यविषयी, विशेषतः साहित्य 'गुणाविषयी मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' लिहिणाऱ्या देशपांडे यांचा अभिप्राय थोडासा कडक वाटला तरी मार्मिक दिगंतो. "नाथांजवळ काव्यदृष्टीचा, काव्यदृष्टीचा प्राण असलेल्या सौंदर्याचा, सौंदर्यदृष्टीचे मगोपन करणाऱ्या औचित्यदृष्टीचा फार मोठ्या प्रमाणावर अभाव आहे असा निष्कर्ष काढणे अपरिहार्य आहे. नाथांजवळ जी काही काव्यदृष्टी होती ती फारच स्थूल आहे. तिला सुगुणगणाचे अग फारच कमी आहे. त्यांच्या काव्यात ललित्याचे, विदग्धवृत्तीचे विलासाचे दर्शन फारच थोड्या प्रमाणात होण्यासारखे आहे. नाथ परमार्थप्रचारदृष्टीने भागवलेले आहेत. ज्ञानेश्वरांजवळही परमार्थप्रचार दृष्टी आहे, पण तिच्या तोडीसतोड अशी चोखंदळ व संपन्न काव्यदृष्टीही त्यांच्यापाशी आहे. नाथांजवळ काव्यदृष्टी बेताची आहे आणि तीही सामान्य श्रेणीची आहे. परमार्थदर्शन आणि काव्यदर्शन यांच्या संयोगाचा त्यांचा प्रयत्न भागवतातच काय तो माठ्या प्रमाणावर सफल झालेला आहे."

एकनाथांना बराच समकालीन असणारा दुसरा एक कवी म्हणजे दासोपंत होय. त्यांचा जन्मकाल १५५१ आणि अंतकाल १६१५ असा सांगतात. दासोपंताना दातात्रेयाचा साक्षात्कार झालेला होता आणि त्यांनी आपले लेखन 'दिगंबरानुचर' या नावाने केले आहे. त्यांचे

• गीतार्णव • , • गीतार्थचंद्रिका • , • पासोडी • , • पंचीकरण • , • ग्रंथराज • , • पादार्णव • व • दत्तमहात्म्य • हे प्रसिद्ध ग्रंथ असून त्याशिवाय आणखीही काही रचना त्यांच्या नावावर मोडतात. दामोपंताच्या रचनेत मुख्य विशेष म्हणजे त्याची संख्या. " वाङ्मयनिर्मितीच्या व्यापाचे प्रचंडत्व हे त्याच्या अद्वितीयतेचे प्रमुख लक्षण. त्याच्याप्रमाणे ज्यांची ग्रंथसंख्या तीन लाखावर आहे असे वरी जगताकरी कचितच असतील ". " दामोपंतांच्या सर्व रचना आध्यात्मपर, तत्त्वचिंतनपर आहेत, त्यात आश्चर्याक काव्याला फारसे स्थान नाही ते स्वतः दत्तभक्त, दत्तसांप्रदायिक असले तरी त्यांच्या प्रतिपादनाचा प्रमुख आधार भगवद्गीता हाच आहे. ज्ञानेश्वरादि इतर विचारवंतांच्या नांवावरून ते जात होते तरीही त्यांना फारशी लोकप्रियता लाभली नाही. त्यांचे मुख्य कारण म्हणजे त्या काळात जनसामान्यात लोकप्रिय असणाऱ्या विठ्ठलसंप्रदायात-नामकरीपयान ते सामील झाले नाहीत. पुढच्या काळात झालेल्या आणि दामोपंतांपेक्षाही सरस रचना असणाऱ्या समर्थ गमरामाच्या नांवाची हीच उपेक्षा आलेली होती हे ध्यानात घेतले तर दामोपंताची उपेक्षा झाली याच फारंगे नवल वाटत नाही.

मराठी वाङ्मयाच्या इतिहासकागती एकनाथ व दामोपंत यांच्या जोडीला साधारण समकालीन अशा आणगी तीन सतरांना एकत्र उभे करून " एकनाथ-पंचक " तयार केले आहे. या तिघांची नावे अशी-गमा जनार्दन, जनी जनार्दन आणि विठा रेणुकानंदन. पैकी रामा जनार्दन हा जनार्दन मगामीचा शिष्य म्हणून त्याला स्थान मिळाले असले तरी इतर दोघांचे तसे नाही. शिवाय त्याची काव्यमंश, संख्या व गुणवत्ता या टोन्ही हष्टांनी नाथांना किंवा दामोपंतांच्या जवळपास येण्यातली नाही. बऱ्या साधारण समकालीन आहेत या एकाच मुद्यावर या सगळ्यांना एकत्र गुळले असावे या तिघांची उपास्य दैवतेही भिन्न होती रामा जनार्दन हा कृष्ण-विठ्ठलभक्त, जनी-जनार्दन हा गणेशभक्त, तर विठा रेणुकानंदन हा रेणुकादेवीचा उपासक. या तिघांच्या रचना स्फुट स्वरूपाच्या, अभंग, पदे, आगत्या अशा स्वरूपाच्या आहेत.

त्याला निव्वळ- साहित्यिक म्हणता येईल असा या युगातला पहिला लेखक म्हणजे मुक्तेश्वर हा होय याच्या आपल्या सर्वांनी रचना केल्या, काव्ये लिहिली, गाईली ती परमार्थप्रचाराच्या उद्देशाने ते प्रथम सत होणे, आध्यात्मिक क्षेत्रातील अधिकारी असे आचार्य होते आणि त्यांनी आपल्या संदेश, आपली शिक्षण सामान्य जनांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी साहित्याचा काव्याचा उपयोग, एक सोईचे माध्यम म्हणून केला होता मुक्तेश्वरचे लिखाण मात्र निराळ्या प्रकारचे आहे तो दत्तभक्त होता. प्राचीन संस्कृत साहित्याचा, विशेषतः भगवद्गीता आदी ग्रंथांचा त्याचा व्यासंग व अभ्यास होता. तो अभूतमभूत परमार्थपर विचारांचे घुटके वाचकांना

पाजत असला तरी परमार्थ शिकवण हा त्याचा प्रधान हेतू नव्हता. प्राचीन आख्यानांचाच त्याने उपयोग केलेला आहे. पण ते करताना उपमा-उत्प्रेक्षा अशा अलंकारांच्या जोडीला आपल्या कल्पनाशक्तीचा मुक्त उपयोग करून एक आकर्षक वाङ्मयीन कृती निर्माण करणे हाच त्याचा उद्देश होता. मुक्तेश्वराची ग्रंथसंपदा विपुल आहे.

श्लोकवद्ध संक्षेपरामायण, महाभारताची पाच पर्वे, ही मुख्य आणि याशिवाय हविश्चंद्राख्यान, गजेन्द्रमोक्ष, कालियामर्दन अशासारखी लहान आख्याने, भूपाळ्या, आगल्या अशा सर्वांत त्यांच्या काव्यरचना मुक्तेश्वराने केलेल्या आहेत. निव्वळ पाश्चात्यिक ख्यातीचा म्णता येईल अशा ग्रंथ म्हणजे गीतेचे समश्लोकी भाषांतर, मुक्तेश्वराच्या कृतीतील साहित्यिक गुणांचे वर्णन देशपांडे पुढील शब्दात करतात, " कवित्वाची अंगे म्हणून त्यात प्राधान्याने पांडित्यावर, कल्पनाविलासावर, अलंकारावर, लालित्यावर, रसात्मकतेवर, चमत्कृतीसाधनेवर भर दिलेला आहे. भक्तीचे, संतत्वाचे महत्त्व मुक्तेश्वराला मान्य आहे, पण साधनसंक्रांत वास्तव्यास सत्प्रवृत्त सज्जनाला ते महत्त्व जेवढ्या प्रमाणात वाटावे तेवढेच त्याला वाटलेले आहे. त्याच्या हातात भक्तीची लहानशी पताका आहे; पण त्याने आपल्या हातात ऐहिक समाप्तीची जी दुसरी पताका घेतलेली आहे, ती खुपच मोठी असून जोरजोराने फडकत राहिली आहे. " " आध्यात्म आणि वाक्चातुर्य यांचा सुंदर संयोग साधण्याची परंपरा ज्ञानेश्वर आणि एकनाथ यांनी चालविली. मुक्तेश्वराने काही प्रमाणात परंपरा सोडली. त्याने ऐहिक साहित्याचा प्रवाह प्रचलित करण्याचा प्रयत्न केला. शृंगार आणि परमार्थ या दोन्ही गोष्टींमध्ये तो कधी म्णून पहातो. " थोडक्यात मुक्तेश्वराला, मराठी वाङ्मयात एक निगड्या प्रवाह सुरू करण्याचे श्रेय देता येते.

याच मार्गाने जाणारे, म्हणजे मुळात कवी असलेले पण पारंपारिक आख्याने सांगणारे आणि त्यांच्या जोडीला भक्तीमार्गाचा गौरव करणारे अनेक लेखक या नतग्या काळात झाले. यामध्ये, कृष्णदास मुद्गल, सामराज, रामचंद्रभट्टास, गंगनाथ मोगेकर असे अनेकजण आहेत व त्यापैकी अनेकांच्या रचना प्रसिद्धही झाल्या आहेत. यांच्यात गुणवत्तेच्या दृष्टीने हा-उच्च-उत्तम करण्यासारखे असले तरी विशेष उंच असा कोणी दिमत नाही, सगळ्यात मुक्तेश्वरी परंपराच चालवितात.

प्रस्तुत काळाच्या अगदी शेवटी शेवटी, भक्तिमार्गात ज्याच्या नावाचा उल्लेख आजनामायत वाजतो आहे त्या देहूच्या वाण्याचा अवतार झाला. तुकाग्राम महागजाचे प्रचंड साहित्य निर्माण झाले. " तुका आलासे कळस " ही उक्ती सर्वार्थांनी खरी आहे. तुकाग्राम हे रांगोरांगेच

नामदेवांचेच वारस होत. गुरुकृपेने साक्षात्कार झालेला असला तरी योगाची खटपट, वेदाची घटपट, ज्ञानमार्गाची उदाटव त्यांनी कधीच केली नाही. या सगळ्यांच्या पलीकडे जाऊन विष्णुदेव शंखेचा, भक्तीचा प्रामाणिक आणि मनोरम आविष्कार महाराजांच्या अभंगात आहे. त्याच्या भाषेत उपमा-उत्प्रेक्षा यांचे अवतंवर नाही. अगदी सोप्या, साध्या भाषेत श्री विठ्ठलाची आठवणी आहे. त्यात भावनेचा जिव्हाळा आहे. श्रीचरणांसी झालेली तद्गुरुपता पदोपदी जाणवते.

या महान भगवद् भक्ताचा जन्म इ. स. १५९८ च्या सुमारास झाला आणि वैकुंठवास १६४९ मध्ये. या प्रसंग वयाच्या सारंगडात मुमूक्षुपासून, साधकापासून तो साक्षात्कारी पुरुषोपर्यंतचा प्रवास त्यांनी केला. या प्रवासातदे टांगे, साचगळणे, सुखदुःखे त्यांनी अत्यंत प्रामाणिकपणे, प्राज्ञरूपेने आप या अभंगानून मांडाविलेली आहेत. त्याचा हा प्रांजलपणा, त्यांची आर्त ही त्यांचे वाटमय घालूनच जाणून घेण्यातली आहे. अनुभवण्याची आहे, वर्णन करण्यातली नाही. तथापि, थोडसा कल्पना याची यामाटो तुळपुळे याचा अभिप्राय थोड्या विस्ताराने देणे जरूर आहे. "आपल्या काव्याचे वाटांग घालूनपुढून त्यावर झिरई देण्याकडे तुकोवांचे लक्ष पकडून कर्माचे, परतू, वरून साध्या शिण्याच्या या अभंगवाणीच्या पोटात मात्र अमृताचे साठे आहेत याचा प्रत्यय वाचकाना पडोय येतो. देवभान विसरून बोवा कीर्तनरंगात रंगले असताना ही वाणी त्याच्या तोडून नांगे पडल्यामुळे ती आतचाहेर पवित्र झालेली आहे. त्यांनी बोलावे आणि काव्यार्थाने माणोमाग धारत जागे अशी काही अलौकीक प्रतिभा त्यांच्याठायी होती. प्रेम, भक्ती, अमरगुण्यता, उद्दंग, आनंद, वैकुण्ठ, उपहास, आत्मप्रत्येय असे कितीतरी भाव त्याच्या वाणीत उमटले असून त्या त्या भावनेशी तादात्म झाले आहेत."

तु माराम मरागजाचे काहीमे समकालीन असे दुमरे एक महान भगवद्भक्त म्हणजेच समर्थ रामदास. त्याचे वाटमयीन कर्तृत्व या प्रवाच्या कालमर्यादेच्या पलिकडचे असल्याने येथे केवळ नामोद्वेगानेच भागवारे लागत आहे.

मुहुर्दुर्गाजाने लावलेल्या मगटो माटित्याचा वृक्ष, निगनिगळ्या पथोपंथाच्या शाखांनी वृद्धिंगत होत गेल्या असला तरी त्यांना अग्रिम लावण्य प्राप्त वरून दिले, फळा-फुलांचा बहर आणून दिल्या तो प्रेमावधायीय भक्तीमार्गी करानी. "ज्ञानदेवे रचला पाया, तुका झालासे कळस" हे केवळ भक्तीमार्गावद्देच नव्हे, तर मध्ययुगातील मगटो साहित्यावद्दलही समर्पक वाटावे असे विधान आहे.

महानुभाव साहित्य :

महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी यांनी आपल्या अनुयांना 'महागद्दी' असावे एवढाच आदेश दिला नाही तर आपले म्हणणे, आपली शिक्षण ही मराठी भाषेतूनच झाली पाहिजे असे आग्रहाने सांगितले. अगदी सामान्यतः त्या सामान्य माणसाला सहजगीतीने समजेल अशा भाषेतूनच बोलले/लिहिले पाहिजे असा त्यांचा कटाक्ष होता. यावेळेपर्यंत संस्कृत ही केवळ प्रतिष्ठित व प्रौढ भाषा होती एवढेच नव्हे तर अध्यात्म विचाराचे ते एकमेव माध्यम होत. तथापि, ही सर्वसामान्यांची भाषा नव्हे आणि आपला उपदेश हा चार पटीक संस्कृत पंडितांसाठी नाही तर सर्वसाधारण माणसासाठी आहे अर्शाच स्वामींची धारणा होती.

त्यांचे पट्टशिष्य नागदेवाचार्य म्हणजे भटोबास यांनी यासंबंधात स्वामींच्या आठवणींचे दोनदा उल्लेख केले आहेत. स्वतः नागदेवाचार्य आणि त्यांच्या वागेवरींचे बरेच शिष्य हे उत्तम संस्कृततज्ञ होते, पंडित होते. स्वाभाविकच त्यापैकी काहीना आपण संस्कृतातच रचना करावी असे वाटे. केशोबास किंवा केशव पंडित यांनी एका 'उद्घरण' व 'समर्थन' ही प्रकरणे संस्कृतात लिहिण्याचा मनोदय नागदेवाचार्यांना सांगितला त्यावेळी त्यांनी सांगितले--

“ नक्रोगाः केशवदेवाः येणे माझीया स्वामींचा सामान्य परिवार नागपेलकी परमेश्वर तरी जीवाचेया संकोचिता आन व्यसना अयोम्यता जाणोनी. आन काटीण्यता चुक्योनी सगळ्याशी अल्पायासे ब्रह्मविद्याचिये ठाये गिवसता येवोनी परमेश्वर लाभुद्यमा वायु होत्राया म्हणोनिची महाराष्ट्रीये निरोपिले किंगा. एरवी सर्वज्ञा काई देववाणी निगेणू न लोट किंगा भणोनी केशवा संस्कृत सूत्रबध्द न करी तू की ”

श्री चक्रधरस्वामींचे आणखी एक शिष्य यक्षदेव म्हणजे मुगरीमल्ल पंडित यांनी १३०० मध्ये गीताभाष्य लिहिले ते म्हणतात--

“ माझेया महात्मया निवृत्तो

गिर्वाण नुमटले गा बोधिता ।

म्हणौनि की जे महाराष्ट्र गीत ।

आज्ञा निरूपे । गुरू आज्ञा प्रसादि पूज्यबुद्धी ।

नमस्करी गीता वानि की वागेश्वरी महाराष्ट्र भाषे ”

श्रीचक्रधरस्वामी-सर्वज्ञ त्यांना किंवा त्यांना अनुसंगणाच्या पंडितांना, परंपरेची प्रतिष्ठा लाभलेल्या संस्कृत भाषेत बोलणे, लिहिणे अवघड नव्हते, तरतु ती देववाणी कटीण, तिच्यात सांगितले तर सामान्य जनता बोधापासून वंचित गरील. या एकाच जाणीवेने महानुभावनां आपले सर्व वाङ्मय हे केवळ मराठीतच लिहिलेले आहे ब्रह्मविद्येचा मुळाव्याचा

तर ती लोकांफर्षित त्याच्या रोजच्या व्यवहारातल्या तशा भाषेतच पोचावयास हवी याची जाणीव या उपदेशकांना होती. आणि ह्या दृष्टीने महानुभावांचे ऋण मराठी सारस्वत कधीच विसरू शकणार नाही.

कालदृष्टीने पाहिले तर महानुभाव वाङ्मयापैकी बराच भाग प्रस्तुत खंडाच्या मर्यादेच्या बाहेरचा, त्याच्या आधीचा आहे. पणुतु या काळात निर्माण झालेल्या साहित्याचे आणि त्याच्या आधी पंचवीस-तीस वर्षे निर्माण झालेल्या साहित्याचे नाते इतके अतूट आहे, एकातूनच दुसरे पुढले आहे, म्हणून त्याचा निर्देश केल्याखेरीज पुढे जाणे शक्य होत नाही. ती चर्चा संदर्भरहित राईल. अभ्यासकांनी महानुभाव साहित्याचे पाच भाग कल्पिलेले आहेत; श्रुती, स्मृती, वृद्धाचार, मार्गस्थळी आणि वर्तमान. श्रुती म्हणजे श्रीचक्रधरस्वामींच्या मुखीचे प्रत्यक्ष उद्गार ज्यांनी ऐकलेले आहेत त्यांनी एकत्र केलेला सग्रह. स्वामींना समकालीन असणाऱ्या शिष्यांना त्याचे उद्गार, त्यांची वचने साक्षात् ऐकण्याचे भाग्य लाभलेले. अशा उद्गारांना सर्वाधिक प्रामाण्य म्हणून या 'श्रुती' शिष्यांनी संगृहित केल्या. स्वामींचे प्रमुख शिष्य आणि एका अर्थाने त्याचे छात्रांसारखे वास्तव म्हणजे नागदेवाचार्य. त्यांच्यापेक्षा वयाने आणि अधिकाराने लहान असे केशवदेव आदि आपणखीही काही शिष्य होते. या सर्वांनी, स्वामींच्या उत्तीर्णाचा, कृतीचा आपल्या स्मरणानुसार केलेला सग्रह हा दुसऱ्या प्रकारातील, 'स्मृति' या प्रकारातील. हे सर्व शिष्य प्रत्यक्ष साक्षात् असल्यामुळे, स्वामीचे निकटवर्ती असल्यामुळे या स्मृतींना श्रुतीइतकेच प्रामाण्य प्राप्त झाले. नागदेवाचार्यांचे शिष्य परशुरामाचार्य म्हणजे परशुरामबास, यांच्यासारखे दुसऱ्या पिढीतील जे महात्मे त्यांच्या आचारविचारांना महत्त्व होतेच- हे 'वृद्धाचार' त्यांच्याही पुढच्या काळात पद्यामध्ये वर्तणुकीचे जे यमनियम प्रचलित झाले ते म्हणजे 'मार्गस्थळी' आणि त्यांनी नंतरच्या काळात करण्यात आलेले किंवा रुढ झालेले आचारविचार हे 'वर्तमान'. यात परिस्थितीनुरूप बदल झाले किंवा केले तरी चालण्यासारखे होते. या पाच प्रकारांमध्ये स्वामींचे विचार व आचार, त्यांना अनुसरलेल्यांचे आचारविचार आणि नव्याने पंथात दाखल झालेल्या साधूंच्या व सांमार्गिकांच्या व्यवहाराचे वर्तणुकीचे नियम इतक्या सगळ्यांचा समावेश झालेला दिसतो.

श्रीचक्रधरस्वामींची उक्ती, कृती आदिशिष्याय महत्त्वाचे स्थान महानुभाव साहित्यिकांनी दिले आहे, ते श्रीकृष्णचरित्र आणि श्रीमद् भगवद्गीता. ज्याप्रमाणे स्वामींच्या लीलांचे-चरित्रातील प्रमगाचे वर्णन त्यांनी केले आहे त्याचप्रमाणे कृष्णचरित्राचेही गायन केले आहे. त्यातही 'स्मृति-स्वग्रंथ' हे आख्यान अधिक प्रिय दिसते. परमेश्वर मीलनाची परमभक्ताला असणारी तळमळ आणि त्या भेटीत लाभणारे परममुख यांचे रूपक अशा स्वरूपाची या आख्यानाची

मांडणी आहे. गीतेवर भाष्य करणारांनी कधी संपूर्ण ग्रंथावर तर कधी त्यातील निवडक अध्यायांवर टीका लिहील्या आहेत. आपल्या टीका लिहीताना त्यांनी अर्थातच ज्ञानेश्वर, वरिष्ठ अशासारख्या पूर्वीलांची दखल घेतलेली आहे. रुक्मिणी स्वयंवरामागच्या आख्यानात विविध रसांचा परिपोष करण्याची संधी कवींना मिळाली तर गीतेच्या आधाराने तत्त्वचिंतनाचा प्रपच मांडता आला.

पंथीयांच्या दृष्टीने ज्यांना विशेष महत्त्व आहे असे सात ग्रंथ 'साती' किंवा 'साती ग्रंथ' म्हणून ओळखले जातात. या सात ग्रंथांपैकी चांग इ. स. १३०० च्या पूर्वीचे आहेत तर तीन नंतरचे. भास्करभट्ट बोरीकर याचा 'जिज्ञुपालग्रंथ' (१२७३), आणि त्याचेच भाग्यत पुण्याच्या अकराव्या स्केधावरील भाष्य (१२७४), ही सर्वात आधीची. दामोदर पांडितांचे 'वत्सरागण' हे लगेचच नंतरचे म्हणजे १२७६ चे. आणखी बाग वर्षांनी नंतर कवींचे सुप्रसिद्ध असे 'रुक्मिणी स्वयंवर' सिद्ध झाले (१२८८). याच सुमारास स्वामींच्या काही चौक्या तयार झाल्या तसेच कृष्णविवाहाच्या वेळी गायकांची पदे म्हणजे 'धवळे' हेही तयार होऊ लागले. सगळ्यात आरंभीचा धवळा हा महदवेचे रचला असे समजतात. सार्नापे गी उल्लेख तीन म्हणजे 'ज्ञानप्रबोध' (१३३१), 'सह्याद्रिवर्णन' (१३५३), आणि 'रिद्धपूरवर्णन' (१३६३) हे तयार झाले. पहिल्या ग्रंथाचा कर्ता विश्वनाथ महानुभाव, दुसऱ्याचा स्वच्छोबास हा तर तिसऱ्याचा बराळ नागे व्यास. परंतु हे 'साती' म्हणजे समग्र वाटमय नव्हे. याशिवाय लाघिका, दृष्टात, अन्य हे भाष्यग्रंथ पंथीयांच्या विशेष उपयोगाचे ठरले आहेत. असे आणखी ग्रंथ यापुढच्या तीनशे वर्षांत निर्माण होत राहिले.

'लीळाचरित्र', 'स्थानपोथी', 'दृष्टांतपाठ', 'मूत्रपाठ' आणि 'स्मृतिस्थळ' हे ग्रंथ चौदाव्या शतकाच्या प्रारंभीच तयार झालेले असले तरी आज उपलब्ध असणाऱ्या त्यांच्या आवृत्त्या बऱ्याच पुढच्या काळातील आहेत. पंधराव्या शतकात ग्रंथनिर्मितीचे कार्य चालूच राहिले त्यातील वर्ण्यविषय पूर्वीसांगेचे म्हणजे श्रीचक्रधरम्यामीच्या कृती व उन्नी आणि कृष्णलीला हेच होते या काळातील एक अतिशय महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे दत्तगज मगटे यांनी तयार केलेला कोश. 'साती' ग्रंथात आलेल्या कठीण व संप्रदाय विविष्ट अशा शब्दांचा हा कोश आता मात्र यातील शब्द सध्याप्रमाणे अकार विव्हादाने दिलेले नमून त्या ग्रंथात ज्या ज्या क्रमाने शब्द आलेले आहेत त्याच क्रमाने क्रमांत दिलेले आहे महानुभाव पंथाचे आचारगिद्या याचा उलगाडा होण्याच्या दृष्टीने हा कोश फार महत्त्वाचा ठरतो

सोळाव्या शतकात, 'रुमिणी स्वयंवर' सारख्या पारंपरिक कथानकांच्या जोडीला, स्थलदर्शनात्मक असे वाटुमय उत्पन्न झाले. एका एका विशिष्ट स्थळी स्वामींच्या उत्की व कृती याची नाद व वर्णने या ग्रंथांत आढळतात. नागराजांचे 'प्रतिष्ठान वर्णन' येलहणाचे 'शंभुधाम वर्णन' या अशा म्हात्मांच्या रचना आहेत. पुढच्या काळात म्हणजे सोळाव्या शतकात निमाणे झालेल्या वाटुमयात लक्षाधीश याचे 'रुमिणी स्वयंवर' आणि 'ज्ञानदर्शन' तर डिंभ वामींचे 'रुमिणी स्वयंवर', 'कृतिपूर्ण वर्णन', 'फलटण-महात्म्य' हे ग्रंथ विशेष उल्लेखनीय होत.

साहित्य या दर्ज्याने पाहिले तर महानुभाव वाटुमयाचे एक दोन विशेष सहज ध्यानात येतात. 'रुमिणी स्वयंवर' यामागच्या आस्थानक वाक्यात जुन्या परंपरेप्रमाणे उपमादि अलंकारांची गर्दी आहे पण दुसऱ्या तर शृंगारार्थी म्हात्मा मुक्त वावर आहे. यात नवलही नाही, कारण या रचनांचा कर्तार व इष्ट संस्कृतनटच न हे तर संस्कृतपांडित होते आणि त्या वाटुमयातील परंपरा गणपूजण नाट्य सांगण त्यांना अजरार होते. मात्र जे साहित्य पथाच्या म्हात्मापकांविषयी, विचारार्थी, आचारार्थी झाले ते काहीमे गोंठक, सूत्ररूप आणि पूर्णपणे प्राकृत आहे. 'लीळाचार्य', 'ग्रंथानुषंगी', 'स्मृतिस्थळ' हे ग्रंथ या स्वरूपाचे आहेत. आणखी अगदी थोडक्यात याने कव्याकडे लेंगडाचा कल आहे. त्यामुळे ते अधिक आकर्षक व परिणामकारक ठरले आहे.

श्रीवक्त्राभ्यामीनी आपली जिक्रण मगदी भाषेनूनच प्रसृत व्हावी असा कटाक्ष बाळगला होता. नागेंराज्याचे प्रभुतीनी तो काटेकोरपणे पाळला. आपली जिक्रण सामान्य माणसापर्यंत मगदी पोचली यासाठी त्यांनी हा आग्रह धरला. मात्र चौदाव्या शतकातच अशी एक प्रथा सुरू झाली की, त्यांना म्हात्मापकांच्या मुठे उद्दिष्टालाच हयताळ फासला गेला. सामान्य जनांना महानुभाव वाटुमयापर्यंत पत्करणे नव्हतापण अजरार होऊन वमले. महानुभाव मठापतींनी आपल्या प्रवचननामादी आणि जुन्या ग्रंथांच्या प्रती तयार करण्यासाठी सांकेतिक लिपीचा वापर सुरू केला. अनभिज्ञ, अविज्ञ अशा लोकांच्या हाती आपले पवित्र ज्ञान पडून त्याची अवहेलना होऊ नये अशा त्यामागीत हेतू असावा. पण अशी एकच नाही तर अनेक सांकेतिक लिप्या वापरत अशा याने महानुभावान्दामध्ये परस्पर दळणवळण थांबले-कदाचित उपपंथाच्या चरणजालांना हा परिणाम असेल. त्यामुळे मगदी मरम्यताचे हे संपन्न दालन कित्येक शतके मरिजितनाचा बंद ठरणे होते. ते उघडू नये यातु देणगाडे. ह. ना नेने व वि. भि कोलते यांच्यासारख्या वैदिकी अभ्यासकांच्या परिश्रमाने आणि मृदुवत-महानुभाव मठाचे आधिपत्य अमलल्या विज्ञान मरम्यताच्या उदारा वृत्तात

जैनांचे साहित्य :

यादवांपूर्वीच्या चालुक्य व राष्ट्रकूळ काळात महाराष्ट्र व कर्नाटक भागात जैन धर्माचा प्रसार झालेला होता, याचा उल्लेख यापूर्वी येऊन गेलेलाच आहे. तसेच देवगिरीला, पृथ्वीकुमाराने जिनालय बांधल्याच्या कथेचाही निर्देश अन्यत्र आलेला आहे. यादव राजवट संपली आणि दिल्ली सल्तनतीच्या काळात महंमद तघलकाचे अभयपत्र घेऊन आचार्य जिनप्रभसुरी आले.^{१०} त्यांनी देवगिरीला मोठे पीठ स्थापन केले. त्यांच्यानंतर अझाउद्दिन बहमनशाहाने विद्यानंद स्वामींचा गौरव केला व अशा रीतीने जैन पीठाची भरभराट होतच राहिली. कालांतगने देवगिरीच्या पीठाचे महत्त्व क्षीण होऊन वन्हाडातील कारंजा येथील पीठाचे माहात्म्य वाढत गेले. या पीठाचे स्फूर्तीस्थान होते गुजरातेतील ईडर येथील भट्टारक पीठ. या दोन पीठांच्या शिष्य शाखेकडे आज उपलब्ध असणाऱ्या मराठीतील जैन धर्मीय साहित्याच्या निर्मितीचे श्रेय जाते. स्वाभाविकच, पूर्णपणे स्वतंत्र अशा निर्मितींपैकी अनुवाद, रूपांतर याची संख्या जास्त आहे. प्रारंभाची पत्रास पाऊणजे वर्षे तरी मराठीतील जैन वाङ्मयावर गुजराती साहित्यप्रवाह व प्रवाह आणि कथानके यांचा गाढ प्रभाव दिसतो.

इ. स. १४५० च्या आसपास 'ब्रह्मजिनदास' याने आपल्या ग्रंथकतुत्वाला आरंभ केला असावा. याच्या पाच कृतींची नोंद, प्राचीन मराठी जैन साहित्याचे अभ्यासक अकोळे यानी केलेली आहे. श्रेणीकचरित्र ही सर्वात मोठी रचना, तीन हजार ओव्यांची आहे. मराठीमना समकालीन अशा श्रेणीक नामक राजाची कथा यात आहे. क्षमाशीलतेचे महत्त्व पटविणारे क्षमागीत, विषयरूपी विंचवावर उतास सांगणारे विचूगीत, गम व सीता यांच्या विवाहप्रसंगी हळदी समारंभाचे हळदुळी गीत आणि सर्वच मुमुक्षु जनांचे दुखणे शब्दबद्ध करणारे गाराणे या ब्रह्मजिनदासाच्या आणखी रचना आकाराने लहान, गुणवत्तेने महान अशा.

पंधराव्या शतकाच्या उत्तमार्धात, ईडर शाखेचाच आणखी एक शिष्य मराठीत बगीच रचना करून गेला. याच्या रचनेत मराठी, गुजराती आणि दोन्हीचे मिश्रण असणाऱ्या अशा तीन भाषांचा वापर आहे. याचे नाव गुणकीर्ती, जैन धर्माचा आचार आणि तन्त्रविचार यांचे निरूपण करणाऱ्या धर्मांमृत हा गद्य ग्रंथ गुणकीर्तीच्या वाङ्मयातील प्रमुख. रामायण आणि कृष्णचरित्र या कथा भारतीय जनमानसात पकट्या रुजलेल्या, रुढ झालेल्या होत्या. त्या पूर्णपणे टाळणे तसेच त्या मूळ स्वरूपात स्वीकारणे जैन मताला अजस्य होते. त्यामुळे या कथामध्ये आपल्या मताप्रमाणे फेरबदल करून, कथेचा नायक, उपनायक यांची अडल्याबद्दल कसून, त्यातील आदर्शप्रदान बदल करून जैन लेखकांनी रचना केल्या आहेत. गुणकीर्ती याने त्याच्या पद्यगुणांचे अदृश्यारीम

अध्याय पूर्ण केले, उलटले सोळा दुसऱ्या कवींनी पूर्ण केले. जैन रामायण म्हणजेच पद्मपुराण. या पुराणाची कथा माध्याग्न पुर्वील्लप्रमाणे सांगता येते.^{१०} रामचंद्राला पद्म असे नाव आहे. वाल्मिकी रामायणात न दिसणारे अनेक माणसे, वानर, राक्षस अनेक व्यक्ती व प्रसंग या पद्मपुराणात आढळता आहेत. दशरथाला तीनच्या ऐंजी चांग वायका आहेत. वाल्मिकी रामायणात, मरीच राक्षस सुगर्णमृगाचे रूप घेऊन रामाला भुलवून लांब जंगलात नेतो व 'लक्ष्मणा धाव' अशा वागरी टोक्तो आणि ती ऐकून सीता लक्ष्मणाला त्याच्या सहाय्यासाठी पाठवते असा कथाभाग आहे. दुसरे लक्ष्मण सुगर्णमृगामागे जंगलात जातो आणि मरीच राक्षस सिंहगर्जना करता तो ऐकून भयभीत झालेली सीता रामाला लक्ष्मणाच्या जोड्याला पाठवते. जैन कथेप्रमाणे रामाच्या हा रामाच्या हातून न ते तर लक्ष्मणाच्या हातून होतो. शेवटी सगळी मंडळी तीर्थंकरांची शरणना घेतात, मन्थन वृत्ती धागण करतात आणि निर्वाणपदास जातात. सुप्रसिद्ध पांडित हम्भर याच्या त्रिनाथजलाकापुष्पचरित्र या ग्रंथाच्या चौथ्या खंडाच्या सातव्या भागात हा कथाभाग संपूर्ण सांगितला आहे. पुढच्या अनेक लेखकांनी गुणकीर्तीच्या पद्मपुराणाच्या म्हणजे रामलक्ष्मण कथेच्या आकृती काढल्या आहेत.

भागवतपुराणामध्ये 'अष्टमेयी' हे नाव श्रीकृष्णाचा शत्रू म्हणजे पर्यायाने खलनायक म्हणून येते. जैन पुराणकथात बलराम कृष्ण हे बंधू आणि नेमिनाथ हा त्यांचा सावत्र भाऊ अशी मांडणी आहे. बलराम हा त्यातल्यात्यात थोडारा तटस्थ म्हणून निभावला आहे तर श्रीकृष्ण हा मराठी, या त्या थोड्याचा विविधनिषेध नमलेला खलनायक म्हणून रंगविलेला आहे. याउलट नेमिनाथ हा मल्याचा, अहिसेचा पुष्कर्ता, त्यागी, विगणी अशी प्रतिमा उभी केलेली आहे. नेमिनाथचा विवाह दुस्रो, सव तयागी होतो, त्रिशहासाठी नेमिनाथ हे बंधूच्या घराकडे गेले असताना तटस्थ एके द्विकाणी, या त्रिशहासाठी होणाऱ्या मेजवानीमाटी कतल करावयास आणून बसणू एवढे कोडलेले त्यांना दिसतात. त्याच्या दिनवाण्या अवस्थेकडे पाहून नेमिनाथांना वैराग्य उत्पन्न होते आणि हे हत्ती उरून उरून तपश्चर्येसाठी जंगलात निघून जातात, पुढे त्यांना जन्मग्रामी होऊन असा हा कथाभाग आहे. जैन हस्तलिखितातील तसेच मदिराच्या भिंतीवरील चित्रात हा कथाभाग फार आकर्षक रीतीने सांगितेला आहे.^{११} तसेच अनेक जैन कवींनी या आख्यानेत हा कथा रचलेली आहेत. गुणकीर्ती यानेही 'नेमिनाथ विवाह' हे काव्य केलेले आहे.

सांस्कृतिक संवाध अधिक स्पष्ट करण्यास त्याचे एक काव्य म्हणजे 'रामचंद्र काग' 'काग' हा काव्यरसगुणगदी साहित्यात अतिशय लोकप्रिय आहे. वसंतोत्सवात गावयाची पदे वि (वास) ३०६-५

म्हणजे 'फाग' त्याचा उगम खरे तर लोकगीतात आहे, परंतु येथे पधियांना पसंत पडेल असाच नायक दिसतो. कवींच्या आवडीनिवडीप्रमाणे तो बदलतही जातो. 'रामचंद्र फाग' या काव्यामध्ये गुजराथी, मराठी आणि कन्नड गीतांचे अंश दिसतात.

देवगिरीची जैन परंपरा थोडीफार सांभाळणाऱा एक ग्रंथकर्ता म्हणजे 'जिनदास' याचा काळ पंधराव्या शतकाचा उत्तरार्ध असा समजण्यात येतो, याने 'हग्वंशपुगण' रचले आहे. याने मुख्यतः नेमिनाथाचीच कथा आहे. बलरात, श्रीकृष्ण याच्या हकीकती या उपकथानाच्या स्वरूपात येतात. 'हग्वंशपुगणा'च्या सद्यःस्थ अभ्यासापैकी सत्तासत्र जिनदासाच्या हातचे तर उरलेले पुण्यसागर याने लिहिलेले आहेत. अरुण हज्जार ओल्याच्या या ग्रंथात नेमिनाथ कथा प्रामुख्याने अमली तर्ग कोण-पांडव, बंदगम-श्रीकृष्ण चांगव म्हणजे थोडक्यात महाभागूनन आलेले आहे.

पुढच्या शतकात एका अत्यंत लुप्त अशा पांडिताचे प्रवक्तृत्व प्रगट होणे. मराठी व गुजराथी या दोन्ही भाषांवर सामांवेच प्रभुत्व असणाऱा मेघनाथ याच्या नावावर पाच मराठी रचना आहेत. रामायण-म्हणजेच रामचरित्र व हग्वंश-म्हणजे कृष्णचरित्र यांच्याशी संबंधित काव्य सोडली तर इतर रचना पूर्वीपेक्षा रूपाच निगळ्या आख्यायिका आहेत. 'पार्श्वनाथ-भक्तानंद' ही, तेवीसावे तीर्थंकर पार्श्वनाथ याच्या जीवनात घडून आलेल्या विचित्रतत्वांचे वर्णन करणाऱी सत्तेचाळीस कडव्यांची रचना आहे. 'जगोभर-गम' ही वर्गीच लांकडचकर, धमतरागांनी भरलेली कहाणी असून त्यात अहिंसा, अग्निसिंह, वनचरं इत्यादी गुणांचे महत्त्व ज्ञानकाव्या मनावर ठसविण्याचा कर्त्याचा यत्न आहे. गोमटस्वामी याचा वरून आल्यावर, तीमव घडल्याने 'गोमटस्वामी' गीत मेघनाथाने लिहिले. परंतु एवढीने मेघनाथ पांडिताला आपल्यानकडून काव्याच्या रचनेतच विशेष रस होता असे दिसते.

अकोले यांनी सोळाव्या शतकात होऊन गेलेल्या कामगज, पांडित मुग्गिन, गुणनदी अशा कवींच्या रचनांची नोंद केलेली आहे.

अकोले यांचा ग्रंथ, प्रकाशित ग्रंथावगैरुच जैन भांडारात असणाऱ्या अप्रकाशित हस्तलिखित ग्रंथावर आधारलेला असल्याने त्याला विशेष प्रामाण्य प्राप्त झाले आहे. त्यांनीच माहिती नदी आहेच, पण त्यावगैरुच प्राचीन मराठी जैन साहित्याचे प्रयोजन, गुणवत्ता यांमध्ये अजून यांची समीक्षा महत्त्वपूर्ण आहे.

प्रथम जैन साहित्याचे विविध प्रकार ने मागवताना - "पुण्ड्र, चरित्रे, आख्यायिका, धर्मकथा, नागधर्मकथा, कथागंग्रह, व्रतकथा, गम, कल्याण, पांडवचर, मनेत्र, अरुण, पद जर्गल लावण्या असे लहानमोठे विविध वाङ्मयप्रकार प्राचीन मराठी जैन वाङ्मयात मिळून येतात."

“ धार्मिक कथानके, तत्त्वज्ञान व आचारधर्मविषयक साहित्य हे परंपरेवर पूर्णपणे आधारित असून ते पंजीयां आहे असे म्हटल्यास वाचणे होणार नाही. पंडित मेघराज, गुणसागर, जनार्दन, जिनसागर, जिनशम, गुणरीती, जिनमेन, मणीचंद्र, वीरदास, दयासागर हे सर्व कवी प्रतिभावंत नवून असे म्हणण्याचे भाट्यर्थ त्यांचे वाक्य वाचल्यानंतर कोणालाही करता येणार नाही. पण त्यांची ती प्रतिभा केवळ वर्णनशैलीत व भाषेच्या चिल्लासात पहावयास मिळते. मूळ कथानकातील घटना व स्वभावाचित्री यांच्यावर आपल्या प्रतिभेचे स्वतंत्र सस्कार ते उमटवू शकत नाहीत. विवेचना ते त्यांच्या पंथानेत घमणारे नव्हते. धार्मिक परंपरेने प्रतिभेला अशा स्थानावर ठेवून बसून टाकून होत... ” पुढे जाऊन अकोळें सांगतात, केवळ “धार्मिक हेतूने निर्माण झालेले वाट्टम्य कलेच्या दृष्टीने श्रेष्ठ प्रतीचे असलेच असे म्हणता येणार नाही. परंतु नवरात्र अथवा आचारधर्म प्रसिद्धात करण्याच्या ग्रथात वाट्टम्याने कलेची अपेक्षाही विशेष करून झाले नाही ” ज्ञानशरीरसागरात ग्रथाचा परिचय असणाऱ्या वाचकाला हे विधान त्यांच्या पायास मजबूत ठेवून ठेवून बसून टाकून प्रतिभा ही एकमेकांजोगी नादृशकतात, एखाद्या नवरात्र अथवा अथवा पुरक ठरतात हेच ज्ञानशरीर सांगून दिले आहे. जैन धर्मीय मंडळी त्यांच्या अशा प्रतिभायत निर्माण झाले नाही हे मान्यच करावयास हवे.

मुसलमान संतकवी :

मराठी भाषेतून विचारण व काव्य करणाऱ्या मुसलमान म्हणजे इस्लामधर्मीय लेखकाचा परिचय आताच करायला आल्याकरीती करून दिलेला आहे. हेच याचा ‘मुसलमान मराठी मंडळी’ या ग्रंथात शिष्याची चांगली माहिती देता. ‘प्राचीन मराठी वाट्टम्याचा इतिहास लिहिणारा दण्डीच यांनी हेच याच्या ग्रंथाप्रमाणे अन्य काही साधनांचा उपयोग करून तत्संबंधी चांगला परिचय मांडला आहे. ‘मात्र या ग्रंथाच्या आधी शिल्लार यांनी व्यक्त केलेले विचार जमन उदारात ठरतात. ‘या मंडळी अभ्यासकाच्या अर्णांचा साधार निर्देश करूनच या शिष्याची माहिती माहिती पुढे दिलेली आहे.

मराठी भाषेतून भक्ती, अध्यात्म अशासारख्या शिष्यावर लेखन करणाऱ्या या ‘संतकवी’ चा मराठी मंडळीच्या इतरां आहे. कोणत्या तऱ्हे १६५० च्या पुढचे आहेत. ही गोष्ट मंडळीच्या इतरां आहे. मंडळीच्या अमल उत्कर्षाला लागलेला असताना हे सगळे मंडळी पुढे आले आहेत. याला निवड यशस्वी म्हणजे अर्थयुक्त आहे. राजकारणाच्या काळात राजकारणाचा लेखन याच मुसलमान धर्मीय मराठी काव्याचे, मनांनी यांना महत्त्व देऊन यांचा लेखन काव्याच्या अर्थयुक्त निवड लागली होती. अहमदनगरच्या मंडळीच्या मंडळीच्या अशा स्त्री पंथाचा त्यांचा लेखन त्यांच्या त्यात उदार अशा शिष्या

पंथाचा स्वीकार केला होता. इगणमधून इकडे आलेल्या शहा तारीर या मुत्सद्याच्या प्रभावामुळे पहिल्या बुऱ्हाण निजामशहाने ही क्रांती घडविली. या परिवर्तनाची हकीकत तवातबा याने नोंदविलेली आहे. बुऱ्हाण निजामशहाने आपल्या राजधानीतील सर्व धर्मज्ञ, तन्त्रज्ञेचे बोलावून घेतले आणि मोठी तन्त्रचर्चा घडवून आणली. शहा तारीरने आपला पक्ष मांडला. इतगनी त्याचा प्रतिवाद केला. सर्वांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यावर निजामशहाने शहा तारीरचा पक्ष मान्य करून शिया पंथाचा स्वीकार केला. बुऱ्हाणशहाने केवळ पंथापरिवर्तन केले यापेक्षा त्याने धर्मचर्चा घडवून आणली त्यामुळे महाराष्ट्रातील मुसलमान विचारवंतांमध्ये बौद्धिक मोकळेपणाचे वातावरण उत्पन्न झाले. काही विसवादी सूर निघणे शक्य झाले. या विचार मयनातूनच मराठीतील मुसलमानी सतकान्वय उत्पन्न झाले असावे. शिवाय यावेळपर्यंत सूफी परंपराच्या भक्तीमार्गाचा आणि गूढवादाचा प्रभावही समाजामध्ये पटलेला होता.

अशा संतकवींमध्ये जी नात्रे प्रामुख्याने घेण्यात येतात त्यात मृत्युंजय (१५६५-१६५०) आणि शेख महंमद (१५६०-१६६०) हे दोघे ठळक. कालहृत्वा मर्यादच्या थोडा आत बाहेर असणारा आणखी एक संतकवी म्हणजे हुसेन अंबरसान यांचा जन्म १६२५-३० असा समजतात, मृत्युकाल ज्ञात नाही. यांच्याशिवाय मुंतेजी (१४३५-१५५०), लतीफशाह (१६ वे शतक) अशा आणखी काहींचे वादुमय उपलब्ध आहे.

मृत्युंजय हा मुंतेजी ब्राह्मणी, शहा महंमद बमणी, शांत ब्राह्मणी अशा अनेक नावांनी प्रसिद्ध आहे. असा एक समज आहे की, हा विदरच्या बहमनी घगण्यातला राजपुत्र होता. मात्र बहमनीचे इतिहासकार या नावाच्या कोणाही राजपुत्राचा उल्लेख करीत नाहीत. कदाचित तो राजघराण्यात जन्मलेला पण गादीवर दुर्गन्धवानेमुद्धा हक्क नसलेला एखादा पुरुष असावा. तथापि त्याची मातृभाषा मराठी आहे आणि त्याच्या लिखाणावर मुकुंदगजाच्या 'विवेकसिंधू'ची छाप आहे. दोन हजार ओल्यांचा 'मिदमकेत प्रबंध' हा त्याच्या रचनेपैकी प्रमुख म्हणावा असा ग्रंथ. आपल्या ग्रंथाला पद्मपुराणाचा आधार आहे असे तो सांगतो. राम व सीता या दोघांतील संवाद असे ग्रंथाचे स्वरूप आहे. बहनेक पुराणग्रंथात वर्णयिषय हा शिव-पार्वती संवादरूपाने मांडलेला असतो त्याऐवजी येथे राम-सीता संवाद आहे. विरगण केले आहे ते आत्म्याचे स्वरूप, यथार्थ ज्ञान कशाला म्हणजे अशासाम्या आध्यात्मिक विषयांचे. 'अमृतसार' किंवा 'अनुभवमार' हा ग्रंथ यापेक्षा आकाराने लघूच लहान आहे परंतु त्यात आत्मानात्म विचाराची अधिक सखोल अशी चर्चा आहे. उपनिषदांचे सांग. वेदशास्त्राचे गव्हर. असे कवी स्वतःच ज्याचे वर्णन करतो तो पंचप्रकरणात्मक 'प्रकाशदीप'.

हा ग्रंथ चांगरी ओव्यांचा आहे. याशिवाय, 'स्वस्वममाभान', 'अमृतानुभव', 'जीवोद्धरण' असे पारमार्थिक विषयावर मृत्युंजयाचे आणखीनी ग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यानेच 'संस्कृत फारसी' असा, पारमार्थिक परिभाषेचा 'पक्षीकरण' नावाचा कोणही केल्याची माहिती देशपांडे यांनी नमूद केली आहे. मृत्युंजयाच्या नावावर फुटरुट पदे, अभंगही, वंगेच आहेत.

शास्त्र महामंद हा या प्राक्तातील दुसरा नाव. चांद बोधले किंवा बोधले बुवा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या निवृत्तपुरुषांचे हे शिष्य होते. याचे गुरुचंद्र म्हणजे एकनाथमहाराजांचे गुरु जनार्दन स्वामी हे होते. चांद बोधले यांच्याशिष्या व यांचे आस्थायाधिका प्रचलित आहेत. ते जन्माने मराठामान असून मूली पक्षीय होते असा एक पक्ष आहे तर दुसरा पक्ष असा की ते जन्माने हिंदू असून त्यांना पक्षीमूली भनी लागू मराठ्यांना त्यांचा दर्जा मित्रा समार्थी दौलताबाद येथे आहे. याच शिष्यांचा पक्षगणाच्या शास्त्र महामंद यांच्यावर कसा तरेचे संस्कार झाले असतील हे यावरून समजून येते. त्यांच्या प्रत्यक्षना मराठी, उर्दू आणि फारसी इतर भाषांतून उर्दू, अंग्रेजी, संस्कृत, 'परमविजय', 'निर्मलप्रकाश', 'वाराणसी अभंग, भारुडे' अशा विविध ग्रंथांना त्यांना मराठीतून केलेल्या आहेत. 'योगसंग्राम' हा ग्रंथ तेव्हासंगे ओव्यांचा असून तो अठरा अध्यायात विभागलेला आहे. प्रतिपाद्य विषय अर्थातच पारमार्थिक आहे. एका वाङ्मया आत्मा आणि दुसऱ्या वाङ्मया अंतरा याचा हा संग्राम आहे. इतर मराठ्यांसंगे शास्त्र महामंद यादीही राग साधू आणि दागी साधू, खरे सत्त्वस्थ ब्राह्मण आणि केवळ नामाने ब्राह्मण अज्ञानवशी दिव्यदृष्टीचा विवेचन केले आहे. 'निर्गुण आणि निगकाराची परममा', हा याच्या विवेचनाचा निष्कर्ष आहे असे देशपांडे सांगतात.

विद्यासंगम म्हणजे दुसरे अख्यमान. याचा विषयवस्तू अख्यमान हा दौलताबादस अधिकारी होता. हा वाङ्मय ते यात्राकरण, चांद बोधले, जनार्दनस्वामी अशांच्या गिकव्युत्तीने भाषलेले आहे. मात्र त्यानं यात यादीही काणाचा पे उर्दू आपले 'गुरु' किंवा 'गुरुचंद्र' अशा रीतीने उल्लेख नाही. हा स्वयंस्फुट असून स्वतःचा उल्लेख जगद्वर मिश्रपुरुष असा करतो. याचा महत्त्व म्हणजे 'गीताभाष्यगीता' हा आहे. यात आठवे एकादश ओव्या आहेत. ग्रंथाच्या प्रारंभपर्यंत यात निवृत्तनाथ, जकराचार्य, श्रीधरस्वामी अशा पूर्वसूरींचा उल्लेख केलेला आहे. त्यांच्या पायादीहाच्या अध्यास असून 'पातंगीया टीका भगवतगीतेची' आपण आपला परमार्थिक आहे असा निरांजना वरान दिवला आहे.

हा निरांजना वाङ्मयाचे एकूण स्वरूप पारितोषावर, स्वाभाविकपणेच, मराठी साहित्यिक शास्त्रज्ञांकडून त्याचे स्थान काय असा प्रश्न दौळ्यासमोर उभा राहतो. 'या कवींचे

वाङ्मयीन कार्य डोळे दिपवून टाकण्याइतक्या प्रथम श्रेणीच्या प्रकाशाने ते जाळलेले नसले तरी' असा अभिप्राय देशपांडे व्यक्त करतात. त्यामुळे पहिला म्हणजे साहित्यिक क्षेत्राचा प्रश्न निकालात निघतो. त्याच्या सांस्कृतिक मूल्यमापनाचे बाबतीत असे म्हणता येत नाही. हे लेखक धर्माने मुसलमान असून मराठी भाषेत लिखाण करतात, काव्य करतात, एकाच गोष्टीमुळे मराठी अध्यासकांना आणि टीकाकारांना आनंदाचे भरेते आलेले दिसते. तथापि या काव्याच्या अंतर्गाचे निरीक्षण केले असताना दिसते ते असे की, हे कवी जन्माने मुसलमान असले तरी त्यांची वैचारिक व भावनिक बैठक हिंदू परंपरेने घडविलेली आहे. या सगळ्यांना प्राचीन संस्कृतमधील धार्मिक, आध्यात्मिक साहित्याचा उत्तम परिचय होता. निदान पदवी भगवद्गीता आणि निरनिराळी पुराणे यांचा तरी होताच होता; 'विवेक सिंधू' आणि 'ज्ञानेश्वरी' याचा उत्तम अध्यास होता. भारतीय आध्यात्मिक परंपरेची ते समरस झाले होते याशिवाय शंभू रागात नाही. यासंदर्भात आणखीही एक गोष्ट घ्यानात ठेवण्यासारखी आहे. यापैकी कोणीही कुणाचे किंवा हादिसचे भाषांतर करण्याचा यत्न केलेला नाही; त्यात अनुस्यूत अमणाच्या तन्त्रप्रियाचाही चर्चा केलेली नाही, की परामर्श घेतलेला नाही.

या विषयी संबंधी आतार याचे लिखाण आणि त्यामागील विचार अत्यंत स्पष्ट असून त्यानी ते अतिशय परखडपणे मांडले आहेत. " हे जे पूर्वकाळी मराठी भाषेचे मुसलमान साहित्यसेवक होऊन गेले ते सर्व किंवा त्यापैकी बहुतेक विद्वत्लभक्तीने प्रेरित झालेले असल्यामुळे त्यांची कविता बहुतेक विद्वत्लभक्तीपरच आहे. आमच्या या कवींनी वैष्णव कवींचे अनुकरण करून ती रचना केली आहे त्यामुळे ही एक प्रकारे हिंदूंचीच ग्रथसंपत्ती आहे हे उघड आहे. तीत मुसलमानांच्या प्रियागंचे, भावनांचे किंवा संस्कृतीचे प्रतिबिंब नाही त्यामुळे त्या साहित्याला मुसलमानांचे जातीय साहित्य म्हणता येत नाही ती रचना मुसलमानांनी केलेली आहे म्हणून त्याला मुसलमान साहित्य म्हणजे मुसलमानद्राग निर्माण झालेले साहित्य हवे तर म्हणता येईल, पण ते आमचे जातीय साहित्य नव्हे". असा निर्वाळा देऊन पुढे, ज्याला निर्विवादपणे 'मुसलमान- साहित्य म्हणता येईल, असे साहित्य कोणते व त्याची माहिती आतार देतात. "आमचे जातीय साहित्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न पूर्वी झाला नाही असे नाही. काही मुसलमान कवींनी हिंदू शाहीर वर्गाचे अनुकरण करून मोहरमच्या सणात 'करबल' मध्ये म्हणण्याकरिता 'गिवायती' म्हणून एक प्रकारची कवने रचली आहेत. ती पदे नाना चालीवर केलेली असून त्यामध्ये करुण आणि योग्य भरलेले आहेत. त्यात अली खलीफांचे पुत्र व महमद पैगंबरांचे नातू हमन हमेन यांची करबलच्या रक्षणक्षेत्रावर राजदाशी जंग करून धारातीर्थी देह ठेवला त्याचे चिन्ताकर्षक.

हृदयगम वर्णन आहे. हे साहित्य मुसलमानांचे जातीय साहित्य होय.” आतार यांच्या मते, मुसलमानी धर्म आणि सांस्कृतिक परंपरा यांच्याशी संबंध असले तरच ते वाङ्मय ‘मुसलमान साहित्य’ म्हणता येईल. रिवायतींच्या अंतरंगाविषयी ते म्हणतात-“या रिवायती आपणाला भाषांच्या, काव्याच्या, इतिहासाच्या, समाज संस्काराच्या व आध्यात्मशास्त्राच्या अशा सर्व दृष्टींनी उपयोगी होतील. त्यांची भाषा म्हणजे मुसलमानी - मराठी अशी खिचडी भाषा आहे... इतिहासाच्या दृष्टीने पाहता महंमद पैगंबर, अली खलीफा आणि त्याचे समग्र कुल यांना इतिहास त्यात प्रथित झाला आहे.” म्हणून हे खंय्युरे मुसलमान साहित्य होय, असा त्यांचा अभिप्राय आहे.

हे वरील त्याची रचना म्हणजे हिंदू-मुसलमान संस्कृतीच्या मिलाफाचे प्रतीक होय, असे म्हणणे पाहिले अगम्य ठरेल हे यावरून स्पष्ट होईल. एकीकडे मुसलमान म्हणणार ‘हे आमचे नव्हे,’ तिडू म्हणणार ‘हे आमचे नव्हे’ अशा चमत्कारिक परिस्थितीत हा काव्याचा प्रांत सापडतो.

संस्कृत साहित्य :

मध्ययुगामध्ये संस्कृत विद्येची जोपासना अखंड चालू होती.^{१७} नाशिक, पैठण येथे संस्कृत शिक्षणाची पाणंपारिक व्यवस्था होती. उच्च शिक्षणासाठी विद्यार्थी वाराणशीला जात होते आणि हिल्लेफे पांडित विद्ये स्थायिक होत असत. एकनाथ, मुक्तेश्वर, दासोपंत यासारखे आणि नंतरच्या काळातील ‘पंडीत कवी’ हे संस्कृतच्या साहित्याच्या आधारभूतच पोसलेले होते. विजयनगरच्या आश्रयाने वेदांग, मीमांसा, तर्क, व्याकरण अशा शाखांवर बरीच ग्रंथरचना झाली अमली तर्क महाप्रघात रचना कर्णान्या दोन-चारच पांडितांची व त्याच्या रचनांची नावे जात आहेत. सोळाव्या शतकात नगर जिल्ह्यातले पुणतांवे येथील केशवभट्ट याचे केशवमिश्राच्या ‘तर्कभाषा’ ग्रंथावर ‘तर्कदिपिका’ नावाची टीका लिहिली आहे. याच मंडळीच्याकडे नित्यनैमित्तिक क्रियाकर्म करण्याचे काम असे त्यामुळे, तात्विक विषयांबरोबर या विषयामधील मार्गदर्शक, गाईडच्या स्वरूपाच्या रचनाही त्यांनी केलेल्या दिसतात. केशवभट्टाचीच अशी एक रचना जात आहे-ती म्हणजे ‘अंत्येष्टीपद्धती’-मृतांचे क्रियाकर्मांची माहिती. चंपावती (सध्याचे चौल) येथील रघुनाथ भट्ट यांचा कवी ‘कौस्तुभ’ नावाचा ग्रंथ उपलब्ध आहे त्यात त्याने इतगंबगेवर आपल्या ‘छंदोरेत्नावली’ या नावाच्या ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे. परंतु तो ग्रंथ आज मिळत नाही. अहमद निजामशाह यांच्या

दरबारात दलपतराय नावाचा अधिकारी होता. त्याने 'नृसिंहप्रसाद' हा ग्रंथ लिहिला रत्नागिरीजवळच्या "हर्डी" गावाचा रघुनाथ भट्ट. या नावाच्या विद्वानाने 'निर्णयत्नामाली' ही रचना केली. रघुनाथ गणेश नरहस्य (नराथे) याने 'जनाईन मंगेल्स' हा ग्रंथ तयार केला. या काळातला सगळ्यात जुना ग्रंथ १३५८ चा 'कामधेनु' नावाचा याची रचना त्रिंबक येथील वोपदेवाचा पुत्र मंगदेव याने केली. एकूण पाहता संस्कृततज्ञ पंडितांनी तत्कालीन, काव्यशास्त्र आणि आचारधर्म याविषयी ग्रंथरचना केल्याचे दिसते, परंतु हे सर्व परंपरागत यामध्ये कोठेही विशेष प्रतिभेचा, कल्पनाशिलामाचा भाग आढळत नाही. समजून घ्या जिवांत ठेवणं हे महत्त्वाचे कार्य. या मंडळींनी केले हा त्याचा सगळ्यात मोठा श्रेयभाग.

उर्दू : दखनी उर्दू :

उर्दू ही भारतात जन्म झालेली आणि वाटळली भाषा आहे. तिचा जन्म हिंदी व आसपासच्या भाषांत झाला. 'हिंदीचे गजबक्ते व काव्यभागी ड. स. १९०० नंतर मोठ्या संख्येने दक्षिणेत आले आणि यथ आल्यावर मराठी, कानडी, तेलगू या भाषांच्या सारखा संपर्काचे एक निगळेच मिश्रण तयार झाले-त्याला नाव मिळाले, 'दखनी उर्दू' या भाषेला मिरांजी हा कवी 'गुजरी' असे नाव देतो. गुजरी या नावाचा महाराष्ट्रात प्रचलित अगणाय अर्थ ठाऊक नमल्याने अनेक अभ्यासक या नावावरून आजूची व्यक्त करतात 'गुजरी' याचा महाराष्ट्रात सर्वसामान्यपणे वाज्जार असा अर्थ समजतात-जथे गुजर म्हणजे गुजराथी लोकांची वस्ती आहे ती भाषा. या गुजरीत म्हणजे वाज्जारत वापरली जाणारी भाषा ती गुजरी. सर्वसामान्य लोकांचे व्यवहार वाज्जारत गुजरीत चालत, तसे अद्यापि उच्चतर व भाषांचे लोक येणार, या सगळ्यांना समजणारी या सगळ्याच थोडक्या मिश्रण असलेली अशी जी भाषा तीच गुजरी किंवा दखनी उर्दू. असे अगळे तर्क ती 'वाज्जार' भाषा नव्हे, तिला खानदानी डोल होता, आदर होता कारण तिचा उपयोग दक्षिणेत आले या मुक्ता संतांनी केलेला होता. फारसी ही राजभाषा असली तर उर्दू ही लोकभाषा म्हणून येईल अशी. लोकांपर्यंत सहजपणे पोहोचण्याचे ते महत्त्वाचे साधन किंवा माध्यम म्हणून येईल असे होते. ख्वाजा वंदे नवाज, महमद अस्तर हुसेन, मुस्ताफ अशी अनेक नावे उर्दूनीत लेखक ग्रंथकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या लिखाणात केवळ तत्कालीनच ग्रंथ आहेत तसेच साहित्यिक स्वरूपाच्या म्हणजे कविता गझल अशा प्रकारच्या रचना जात आहेत. ख्वाजा वंदे नवाज यांच्या लेखनाची भाषा ही प्राग-उर्दू समजतात. हिंदीचा रंगभंग असल्याने त्यांच्या लिखाणात फारसी व संस्कृतोद्भव शब्द जास्त आहेत. परंतु समजता

काठ, जाळ, त्यामळा, स्थानिक भाषेची सध्या अधिक येऊ लागला तसतसे स्थानिक शब्द आप्त आप्त येऊ लागले. दर्याची उद्रेतील सुसुवातीचे वाहमय गुलवर्गा येथे बहमनींच्या आश्रयाने निर्माण झाले. परंतु त्याचा उत्तम परिपोष झाला तो गोवळकोंड्याची कुतुबशाही आणि विजापूरच्या आदिलशाही सल्तनतींच्या आश्रयाने

या साहित्यकारांच्या रसाने याचा अभिप्राय असा --

“या भाषेचा उगम दिव्हींग झाला असावा तसे पकटा ती उत्तरेतून दक्षिणेत आल्यावर तिची जाळ मळापलण, बळमनी, निजामशाही व कुतुबशाही यांच्या आश्रयाने झाली. मग त्याचा अजरा या जलसमूहाचे जे जे साहित्यप्रकार व काव्यप्रकार उदून दिसतात त्यांचा उगम दख्खनच्या भूभागात झाला आहे. मथनवी, साहिदा, गडाल, रेखता, रेखती तसेच रणनामक व रणनामक काव्यप्रकार हे प्रथम येथेच प्रगत झाले. दख्खनी उर्दु साहित्यातील इतिहास, भावनांची आणि दारु प्रारंभ हे प्रकार भारतीयच आहेत. इतकेच नव्हे त्यातील गृहयुद्धास भयंकर विचारधारांचा छाप स्पष्टपणे उदून दिसते.”

अजरा या जलसमूहात मुगलांच्या बगेवर दक्षिणेत आलेल्या मुसलमानांनी उर्दूच्या बहिरंगात आणि प्रतंगाने शांतकारी बसून केले आणि तिला निगळेच रूप दिले. ही ‘नवी उर्दू’ गैरवास्तव प्रस्तुत झाली. असे पुढे रसाने सांगताना

फारशी साहित्य : ११

अझराने जमन बहमनशाहाने दक्षिणेत स्वतंत्र सल्तनत स्थापन केल्यावर, उत्तरेकडून मध्यज्जे शिरोकडून दक्षिणेत येणाऱ्या मुसलमान मुलगांचा साहित्यिकांचा ओघ आटला परंतु त्यांच्या जशी इराण, हजराण इकडून परमपर दक्षिणेमध्ये अनेक गुणी माणसे आली. यात उत्तम लेखक असे मीनक, कुशत मुत्सदी, धर्मज, साहित्यिक करी अशा सर्वांचा समावेश होता आणि या सगळ्यांना बहमनींनी आणि त्यांच्यानंतर आलेल्या सल्तनतींनी आश्रय दिला, मोठ्या मानगत्सानाने ठेवून घेतले आणि जाळ ताटि मळमूद गावान, मलीक अंबर ही माणसे महाराष्ट्रात चढली होती. गुलबर्गा, एलिचपूर, दोलताबाद, अजरा अनेक ठिकाणी पाठविले जाऊन निराश्रय निराश्रय आणि सर्वांना गजाली लाभला. याही विशालयात इराणातून आलेल्या विद्वानांना मांडा भण्णा होता. या सर्व महलीच्या सहवासाने बहमनी सुलतानांना विद्या-कला यांची मांडी लावली आणि त्यांच्यापैकी काहीजण उत्तम सुशिक्षित, काव्याची आवड असणारे, स्वतः रचना करणारे होते. बहमनी मुलाना महमंद (तिसरा) याचे शिक्षण

मीर फजलूल इन्जु या इराणी पंडिताच्या हाताखाली झाले आणि त्याला लहानपणापासूनच फारसी काव्य, साहित्य यांची गोडी लागली होती. ताजुद्दीन फिरोजशा हा प्रिया आणि कला यांचा मोठाच परामर्शी होता आणि त्याने इराण, रसुगमान इकडून मोठमोठे कवी, तत्त्वज्ञ यांना सन्मानाने आपल्या दरबारात आणले. महंमद गाझनवर्षत ही परंपरा चालू होती. त्याने विदर येथे बांधलेल्या मद्रशात अनेक इराणी पंडित नेमलेले होते. ब्रह्मर्षींच्या अस्तानंतरच्या पाचही सल्तनतींनी हा वास्तव कायम ठेवला परंतु इराणी कवी, लेखक आणि फारसी साहित्य याना सर्वाधिक आश्रय गोवळकोंडे आणि गिजापूर येथे मिळाला.

महाराष्ट्रात दोन सल्तनती होत्या - एलिचपूरची इमादशाही आणि अहमदनगरची निजामशाही. एलिचपूरची सल्तनत निजामशाहीने खालसा कप्तान तो भाग आपल्या राज्यास जोडला, परंतु खुद्द निजामशाहीलाही उन्हेकटून मुघलांचे हाणारे सततचे आक्रमण बाधक ठरले. तेथे अस्थिरतेचे वातावरण होते. तरीही अहमदनगरच्या दरबारात प्रिया, कला यांना व त्यांच्या इराणी उपासकांना आश्रय मिळाला. पहिल्या बुघराण निजामशाहाच्या काळापासून शहा ताहीर इकडे आला. त्यानंतर दुसऱ्या बुघराणशाहांच्या काळापासूनही फारसी साहित्याला बरे दिवस होते.

महाराष्ट्रात निर्माण झालेल्या फारसी साहित्यकृतींची मोठ्ठा खालीलप्रमाणे वगता येईल.

इसामी हे नाव सहाजच पहिल्यांदा डोक्यासमोर येते. 'फुतूह सलातीन' या नावाचा मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासावरील त्याचा ग्रंथ प्रसिध्द आहे. हा ग्रंथ त्याने फिरोसीच्या शहानाम्याच्या धर्तीवर लिहिलेला आहे. यात अनेक राजवटीची व व्यक्तींची वर्णने असून बहुतेक ठिकाणी स्पष्ट असे कालांदेखणी आहेत. हा त्याचा इतिहास ब्रह्मर्षी राज्याच्या स्थापनेपर्यंत येऊन थांबतो.

यानंतरचे प्रसिध्द नाव म्हणजे फेरिस्ता याच्या ग्रंथाचे नाव "गुलशन - इ - इब्राहिमी" किंवा "तारीख - ई - फेरिस्ता" हा ग्रंथ त्याने गिजापूरच्या इब्राहिम आदिलशाह याच्या पदवी असताना पूर्ण केला असला तरी आपल्या आयुष्याची सुरुवातीची वर्णने तो अहमदनगरच्या दरबारातच होता. त्याचा पिता हिंदूशाह हा निजामशाही दरबारातला एक मानकरी होता. फेरिस्ताच्या ग्रंथाला आजही मध्ययुगीन दख्खनच्या इतिहासाचे सगळ्यात महत्त्वाचे माध्यम मानण्यात येते याची कारणे दोन आहेत. पहिले म्हणजे त्याचे कथन हे बरेचसे सत्य व बहुतेक वेळा कालक्रमानुसार केलेले आहे. दुसरे कारण असे की, इब्राहिम कबीरच्या मरणा आढळणाऱ्या अतीशयोक्तीचे प्रमाण याच्या लेखनात खूपच कमी आहे.

सय्यदअली तबातबा हा इगणातून आलेला होता. तो प्रथम कुतुबशाहांच्या पदरी होता. तेथून १५८० च्या सुमारास तो नगराच्या दरबारात आला. दुसऱ्या बुऱ्हाणशाहाने तबातबाकडे बलमनी आणि निजामशाही सल्तनतींचा इतिहास लिहिण्याचे काम सोपविले. त्याच्या इतिहासाचे नाव, 'बुऱ्हाण-ई-मासीरी' असे असून तो साहित्यगुणाने युक्त आहे असे जाणकार सांगतात.

निजामशाहीच्या इतिहासातील एका अत्यंत महत्वाच्या प्रसंगावर आणि त्या प्रसंगाच्या संध्याकाळ एका काव्यमय ग्रंथ किंवा दीर्घ काव्य (मसनवी) अपताची नावाच्या कवीने लिहिला आहे 'हा पगम म्हणजे तालिकोटची लढाई आणि सूत्रधार म्हणजे हुसेन निजामशाह. हुसेनने सगळ्या सल्तनतींना एकत्र आणून विजयनगरासमोर मोहिम आखली आणि यशस्वी केली. ग्रंथाचे नाव 'तारीफ - इ - हुसेन शहा बादशहा देखन' असे आहे. यात निजामशाह व हमायूँ यांच्या प्रणयागमनेचे आणि दुसऱ्या भागात तालिकोटच्या लढाईची हकीकत काव्यबद्ध केलेली आहे. हुसेनचे संपूर्ण चांगले देण्याचा कवीचा हेतू नसल्याने, त्याच्या आयुष्यातील घटनांची कालक्रमाने नोंद त्याने केलेली नाही. हा इतिहास म्हणून लिहिलेला नसला, मसनवी म्हणजे दिव्यकाव्य हे त्याचे स्वरूप असले तरी त्यातील काही हकीकती काल्पनिक नसून वास्तव आहेत म्हणून आप्ताचीचे काव्य हे काव्य व इतिहास यांच्या मीमांसेयोग्य आहे असे म्हणणे योग्य ठरेल.

बलमनीच्या काळात इस्ामीयेरीज वादूमयीन स्वरूपाची रचना करणाऱ्या काही कवींची नावे ज्ञात आहेत आणि त्याचे हस्तलिखित स्वर्णपत्रातील काव्यसंग्रहही उपलब्ध आहेत. यापैकी बलमसज्जग हे मराठी ग्रंथाचे अनुपायी होते ही ध्यानात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. सय्यद मुसूफ बिन अब्दी बिन मरूमद दिल्लीचाई उर्फ शहा राजू कत्तल हा पुलताबादेला होता. याचा गजलाचा आणि वजियाचा संग्रह ज्ञात आहे खाजा बदानबाज म्हणजेज गेसू दराज हा दौलताबाद, दिल्ली, पुन्हा दौलताबाद असे कवीत इ. स. १४१२ च्या आसपास गुलबर्गा येथे स्थायिक झाला. हा मराठी पर्याय असून त्याने अरबी व फारसी अशा दोन्ही भाषांत रचना केलेल्या आहेत. त्याचे बहुरंग लेखन हे तन्त्रचिंतनपर आहे आणि त्याची काव्ये ही भनीगमप्रधान आहेत, अत्यंत प्रामादिक आहेत. त्याने मुहम्मद, अब्दुल फजाह, गेसू दराज, मरुतीन अना टोपण नावानेही रचना केल्या आहेत. यावेगळे आधरी नाझिरी असे आणखीही काही कवी साहित्यिक बलमनी दग्वारात होऊन गेले.

निजामशाही दरवारातील फेरिश्ता आणि तवातवा यांचा उद्देश्य वर आलाच आहे. त्यांच्याखेरीज तीनचार कवी विशेष नावाजले जातात. मोलाना जारा समकालीन नगरच्या दरवारी आल्यावर त्याचे स्वागत झाले, त्याचा मानगन्मानही झाला. त्याने आपले उत्तर आयुष्य जुन्नरमध्ये व्यतीत केले. त्याच्या अनेक काव्यरचना उपलब्ध आहेत पण त्या साहित्यगुणांच्या दृष्टीने उण्या आहेत असे समीक्षक समजतात.

नुरुद्दीन जुहरी हा दुसरा उद्देश्यनीय कवी. हा दुसऱ्या बुन्हाणशाहाच्या पदरी होता. त्याने सुलतानाच्या प्रजामेच्या स्वरूपाचे 'साफी नामा' हे काव्य लिहिले. याशिवाय, मूर्तजा निजामशाह आणि निजामशाही दरवागतील सलावतखान, मिर्जा नाझीरी आणि खान-इ-खानान यांच्या स्तवमपर काव्ये केली. मात्र बुन्हाणशाहच्या मृत्यूनंतर जुहरी हा निजाम दरवाराच्या आश्रयाला गेला.

मोलाना मलीक हा दुसऱ्यामधील कवी जुहरीचा सासरा. इ. स. १५७९ च्या मृत्युनंतर हा नगरमध्ये आला असे समजतात. हा मूर्तजा निजामशाहाच्या दरवारी होता. सतरा वर्ष हा नगरमध्ये होता. या काळात त्यानेही मूर्तजा निजामशाह तसेच सलावतखान, खान-इ-खानान यांच्यावर काव्ये रचली. ती त्याच्या कुलीयतीत संगृहीत केलेली आहेत.

मुल्ला मल्लिम कुम्मी, मुल्ला शहा अहमद अंजू, मिर्जा सादिक उर्दबारी अशा आणखीही कवींची नांवे आहेत. सलावत खान (दुसरा) हा मृत कवी होता, पण त्यानेही मलीकाना आश्रयदाता म्हणून जास्त प्रशिक्षण होता.

मध्ययुगातील फारसी साहित्याच्या वर्णविषयाशी इतर भाषांतील साहित्याच्या वर्णविषयाशी तुलना केली तर दिसते ते असे की ऐतिहासिक व चरित्रपर काव्य हे फारसीचे वैशिष्ट्य म्हणून दाखविता येते. इतर भाषाप्रमाणे फारसीतही तन्व्यचित्रनपर आणि भक्तिगर्भात होते.

लोकसाहित्य :

मराठी भाषेतील लोकसाहित्य हा बगचमा दुर्लक्षित राहिलेला विषय आहे. याचे प्रमुख कारण असे आहे की, या साहित्याचे स्वरूप मौखिक आहे, ते मराठी लेखकधर्मा नाही अलीकडे अशा स्वरूपाचे साहित्य एकत्र करण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत. ते साधारणपणे तीन दिशांनी झाले आहेत. प्रथमाश्रित असलेल्या मराठीची एखादी उपभाषा किंवा विशिष्ट बोलीभाषा जशी अजिंक्यपूर किंवा वांगू जमातीची गाणी

एकत्र करणे हा एक प्रकार. दुसरा म्हणजे ग्रामजीवनाची परंपरेने निगडीत असणाऱ्या, गोंधळी, वामदेव अश्यांसारख्यांची पदे गोळा करणे. तिसरा म्हणजे जात्यावरची गीते, स्त्रीगीते एकत्र करणे-ही समाजाच्या सर्व धर्मात प्रचलित आहेत. या प्रत्येक प्रकारच्या साहित्याचे संकलन व संपादन झालेले आहे. या सर्वांपेक्षा निगळा एक प्रकार म्हणजे 1 कथाणी 2 या गोष्टीही मौखिक संप्रमाणेच चालत आलेल्या आहेत. प्रस्तुत खंडात आलेल्या 1 लोकधर्म 2 या त्रिषयाशी या सन्नधित आहेत, त्यातल्या कित्येक आचारांची, व्रतांची बैठक समजावून मागणाऱ्या आहेत. यापैकी कोणत्याच कहाणांचा काळ कोणता ते सांगता येत नाही, मात्र ज्या व्रतांमधील, आचार्यांमधील त्या माहिती देतात ती व्रते, ते आचार मध्ययुगात रूढ होते ते तत्कालीन साहित्यातून स्पष्ट होते. तेव्हा या कहाण्यांचा उगम, त्यातील श्रद्धा आणि त्या श्रद्धांना पोषक कार्यांचा उगम याच काळात, किंवा त्या पूर्वीच्या काळातही झालेला असावा असा अंदाज करता येतो.

कथाण्या कशा कशाच्या आहेत ? काही ठगरीक वागाच्या आहेत, सोमवार, बुधवार, गुरुवार, शुक्रवार, शनिवार आणि आदित्यवार-फक्त मंगळवारासाठी नाही. काही तिथ्यांच्या आहेत, सोमवती अमावस्या, दिव्याची अग्रस (अमावस्या), पिठोरी, नागपंचमी अशा देवतांच्या आहेत, मारुती, भगिनी, महालक्ष्मी यांच्या काही आहेत, पूजा, व्रत याच्या, मंगळागौर, जेष्ठा गौरी, सोळा सोमवार, हंगितालिका, त्रिपंचमी, ललितापंचमी, वसुवारस, तर काही विविष्ट आचारांची जशी 'कथाणी बोडणाची' सगळ्या कहाण्यांची सुरुवात होते " एक आटपाट नगर होत..." आणि शेवट होतो, " साठा उत्तराची कहाणी पाचा उत्तरी सुकळ संपूर्ण," कहाणीत देवदेवता असतात पण त्यापेक्षा देवकन्या, नागकन्या, अप्सरा, जाखिणी (यक्षिणी) या इतर उपदेवता-न्याचा वैष्णव सतांनी निषेध केला आहे-त्याच महत्त्व पावतात. शिवाय नाग आहेत, सटवी आहेत, देवी आहेत-सर्व प्रकारच्या ' लोक ' देवता आहेत आणि मुख्य म्हणजे सर्वत्र ' शिवाचे ' वर्चस्व आहे.

मंगळागौर, दिव्याची आयस, पिठोरी ही व्रते लोक करीतच होते. नागपंचमीला नागाची-शेषनागयणाची-पूजा होत असे अठराव्या शतकात, पिठोरी अमावस्येच्या दिवशी पूजा करण्यासाठी तयार केलेला एक पट उपलब्ध झाला आहे. सध्या तो भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या प्रदर्शनात आहे. मूळ कथा, आसरा (अप्सरा), चौसष्ट योगिनी व महादेव यांच्या भोगी गुफलेली आहे, जिची सात अपत्ये दगावलेली आहेत अशी एक गरीब स्त्री, तिचे आठवे मूल योगिनीच्या कृपेने जगते आणि आधीची सात जिवंत होतात हा कहाणीचा मुख्य कथा

भाग. पट रंगविणारांनी, ही लोकदेवतात रमणारी कथा उचलून हुशारीने तिची कृष्णकथेशी सांगड घातली आहे. देवकीची सात अपत्ये गेलेली आणि आठवा कृष्ण जगतो एवढेच साम्य. पण चित्रकाराने आसरा, योगिनी, शिवमंदीर या मगळ्यांना थोडे गौण स्थान देउन मुख्य स्थान दिले आहे कृष्णलीलांना-दहीदूध चोरणारा वालकृष्ण व त्याचे सवंगडी, लग्नांगी राधापासून कृष्ण, अशी अनेक रूपे, सामान्य जनतेत प्रचलित असणाऱ्या व्रताना, श्रद्धांना, आपल्या कथांना सामावून घेवून पावन करून घेण्याची ही प्रवृत्ती मध्ययुगीन धर्माची आणि साहित्याची प्रकृती दिसते.

मराठी व फारसी संबंध :

मराठी वाटमऱ्याचा विचार करताना, मराठी भाषेच्या स्वरूपाचा थोडाफार विचार करणे अगत्याचे ठरते. यासंबंधी प्रि. का. गजराडे यांनी मराठीत विचार केल्या आहेत. त्यांची मत बऱ्याच वेळा एकातिर टाकावी असतात. त्या अर्थाने ते त्यांना न्युन्यता, व्याकरण यांच उत्तम ज्ञान असल्याने यासंबंधीची त्यांची प्रतिपादने उद्भूत करणे आवश्यक आहे. "

"शास्त्र, धर्म, नीती, आचार इत्यादी महत्त्वाच्या प्रांतात फारशी शब्द मुळीच शिरले नाहीत बल्के, बाजार, दरवार, फौज, अदालत, जमीन, जुमला, सगाफी, सातकरी कागधाच्या जागी बोलल्या जाणाऱ्या जवानीत फारशी शब्दाचा अभल मापूर झाला. "

"मुसलमान पातशाहाच्या अमदानीत इ. स. १३१८ पासून इ. स. १६७६ पर्यंत फारशी भाषेच्या समर्पणाने मराठी भाषेच्या रूपात काय फेरफार झाले त्याचा वृत्तांत हा असा आहे. त्या अवधीत व्यवहागतील शेकडो फारशी शब्दांनी मराठीत कायमचे ठाणे दिले. सामान्य व श्रियागशाचे जोड बनविण्याच्या ज्या फारशी पद्धती आहेत, त्याच्या धर्मीय शेकडो प्रयोग मराठीत रुढ झाले, कित्येक फारशी सर्वनामे, क्रियाविशेषणे, उभयान्वयी अव्यये व उद्गातान्वय शब्द मराठीशी एकजीव बनून गेले. जी शब्दयोगी अव्यये मराठीतील परचानगामी अव्ययसमागण योजता येण्यासारगी होती, ती गजग्रेस प्रसिष्ट झाली. तसेच जी शब्दसामी अव्यय पूर्वागामी होती, त्यांनाही मराठीने काही मरुचिंत प्रेक्षेत वापरण्याच्या वस्तीस मदत दिली. दोन फारशी विभक्त्या मराठीत वेड पाहात होत्या. पैकी फारशी शब्दांच्या 'ई' ला फारसी शब्दसंघात मराठी मिळाली असून द्वितीयेच्या 'ला' (ग) ला मराठीने इतर अव्ययविभक्त्यांकरे विभक्त्येसहचर शब्द उच्चारण्याची दुरु सोडली. मराठीने फारशीच्या सगळीने उचलली आहे. "

सरकारी अधिकारी आणि धर्मप्रसारक या दोघांच्या सतत संबंधामुळे फारसी भाषेशी मराठी गमाजाचा संबंध आला पणु तो जीवनाच्या काही विशिष्ट क्षेत्रांपुरताच होता हे सांगून राजवाडे यांनी, फारसीचा मरफक इतक्या प्रमाणात अगूनही मराठी भाषा ही मराठीच राहिली त्याबद्दलही वायणामांमामा केली आहे. त्यात, मराठीत फारसी शब्द पत्करताना त्यांच्यावर मराठी वळणाचे सरकार झाले. दयागि (कागधारी) कागदपत्रे सामान्यांना सुकर व्हावीत यासाठी फारसीच्या जोडीला मराठीचा वापर सरकारी कागदपत्रात होऊ लागला. फारसी लेखनिकाचे काम बहुतेक ठिकाणी ब्राह्मणांकडे आले आणि त्यांच्या भाषेची छाप उसनवारी केलेल्या फारसीवर पडली अशी कायण दाखवून, राजवाडे यांनी मराठीचे मराठीपण टिकवून धरण्याचे मुख्य श्रेय, या राज्यात होऊन गेल्या मराठी ग्रंथकारांना दिले आहे. नामदेवादि संतांपासून एकनाथापर्यंतच्या मराठी आणि त्यांना समकालीन व त्यांच्या उत्तरकालीन पंडीत कवींच्या वाङ्मयात फारसीचा विखरा अन्वय मर्यादित होता हे त्यांना दाखवून दिले आहे.

तसेच फारसीमध्ये मराठी शब्द, शब्दमाला मिळल्या आहेत हेही तत्कालीन कागदपत्रातील उदाहरणांमधून ते सिद्ध करू पाहताना, यामावरील एवढेच म्हणता येईल की महाराष्ट्रातील आणि मराठी भाषिकांनी निवृत्तीचा मजबूत आदेश जे कोणी लेखक असतील त्यांच्या फारसी भाषेवर मराठीचा सर्भी अधिक प्रभाव पडला असेल. पणु फारसी भाषेचे जन्मस्थान इराण आणि सरसहा सागर उत्तर तिळस्थान, तेथील फारसीवर मराठीचा प्रभाव पडलेला असण्याची शक्यता नाही.

ग्रंथानुसार मराठी ग्रंथकारांचे श्रेय महत्त्वाचे ठरते. आणखीही एक मुद्दा विचारात घेण्यासारखा आहे. बऱ्याच प्रथका हे संस्कृतज्ञ असल्यामुळे त्यांची भाषा ही प्रौढ संस्कृताला जास्त जवळची, त्यामुळे त्यांच्या भाषेवर फारसीचा प्रभाव पडला नसावा.

संदर्भ :

१. गानाजकर श्री. श. "मराठीतील आद्य ग्रंथ", *Proceedings and Transactions of the 13th Session, Part-III*, P. 244, 1951.

मनड, दया. "देवनागरी लिपि-एक परिचय", पंचधारा, हैद्राबाद, १९८९, वर्ष ३२, अंक २, १०८-१११.

२. तुळपुळे शं. गो., पाच संतकवी, सांगली, १९४८ पृ. १३८, १४४-१५०.
३. उपरोक्त, पृ. २०९.
४. देशपांडे अ.ना. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, (एकनाथराई प्राम्भ), पुणे, १९७७, पृ. १४४ आणि २१४.
५. उपरोक्त, पृ. ३९८.
६. तुळपुळे, उपरोक्त, पृ. ३६२.
७. देशपांडे य. खु., महानुभावीय मराठी वाङ्मय, १९५९ (आ) पुणे पृ. ३९.
८. देशपांडे, उपरोक्त, पृ. २७.
९. देशपांडे ख. खु., महानुभावीय मराठी वाङ्मय, पुणे (१९५९ आ) पृ. ४०, तुळपुळे शं गो , महानुभाव पंथ व त्याचे वाङ्मय, पुणे, १९७६
१०. Mahadi Hasan, *The Rehala of Ibn Batuta*, Delhi, 1953, p 267
११. अक्रोळे, सुभाषचंद्र, प्राचीन मराठी जैन साहित्य, नागपूर, १९६८ (पृ. २७ ; पुढील उतारे याच ग्रंथातील आहेत. पृष्ठांक दिले आहेत)
१२. Jonson Helen, '*Trishashtshalaka purusha*' (English Transtation) Baroda, 1954, vol. IV, No. 7.
१३. Mate M. S., *Jamada Jaina Murals* Pune, 1977, p 18-19
१४. ढेरे रा. ची., मुसलमान मराठी संतकवी, पुणे १९६७.
१५. देशपांडे अ. ना., प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, पुणे, १९७३, भाग ३, पृ.११६-१५५.
१६. आताग जि. ला., "मुसलमानांचे मराठीतील जातीय साहित्य", भारत इतिहास संशोधक मंडळ, त्रैमासिक, वर्ष २३, अंक ४, पृ. १९४३
१७. Paranjpe V. W., "Sanskrit", *History of Medieval Deccan*, Hyderabad, 1974, vol.II, 113-143
१८. Masud Husain Khan, "Dakhani Urdu", *HMD*, II, vol II, p 17-34

१९. Nazir Ahmad, "Persian", *HMD*, II, p. 75-116, Devre T. N., A short History of Persian Literature, Pune, 1961.
- Shaikh C. H., "Some Literary Personages from Ahmadnagar", *Bulletin of the Deccan College Research Institute*, vol. II and III.
२०. Kulkarni G. T. and Mate M. S., *Tarifi Husain Shah*, Pune, 1987.
२१. गजराड वि. का., राजवाडे लेखसंग्रह, 'ऐतिहासिक प्रस्तावना,' भाग २, पुणे, १९९१, पृ. ४००-४१६.
-

चित्रकला

चित्रकला म्हटल्याबरोबर महाराष्ट्रात प्रथम डोळ्यासमोर नाव उभे राहते ते अजिंठ्याचे. येथील बौद्ध गुंफांतील चित्रकाम भारतातच नव्हे तर सर्व जगात म्यातनाम झालेले आहे. चवथ्या-पाचव्या शतकात केव्हांतरी गौतम बुद्धाच्या धोर्ग्याचे प्रकटन करण्यासाठी ही चित्रे रंगविण्यात आली. या ठिकाणच्या एकेका गुंफेतील चित्रकामाची, प्रसंग-चित्रांची दखल येथे घेता येणार नाही, दखल घ्यावयाची आहे ती पगपगेची, अजिंठा चित्रकाम जिच्यातून निर्माण झाले त्या कलापगपगेची. ही पगपग दृगोचर होते तेव्हा पुरताचा अजिंठ्याचा निर्देश करता येतो. आज क्रमांक एक, दोन, सोळा व सतर या गुंफातील चित्रकाम अवशिष्ट आहे. यापैकी क्रमांक एकच्या लेण्यातील काम बांधे टिकून आहे. या लेण्यातील भिंती, खांब, छत हे सगळे भाग रंगकामाने मटारिलेले आहेत. भिंतीवरील चित्रे ही बोधिमत्त्याच्या, गौतमाच्या चरित्रातील प्रसंगाची असली तरी स्तंभ व छत यावरील रंगकाम केवळ अलंकारात्मक आहे, शाभेमाटी केलेले आहे. राजाशा मातकट दिसणाऱ्या गुलवाक्षी रंगाच्या पृष्ठभूमीवर, फळेकुल, भौमितिक आकृती, पशुपती, यक्ष-यक्षी यांची चित्रे आहेत. पुढे वेगळेच्या कैलास लेण्याच्या मट्यात चित्र रंगविण्यात आली. ती वरीचशी नष्ट झाली असली तरी दान्ती जैन लेण्यातील चित्रकाम अजूनहि चांगल्या स्थितीत आहे. येथेहि भिंती, छत हे सगळे भाग चित्रांनी मटारिलेले आहेत. याचमन, वास्तुशोभनासाठी, इमारती सुशोभित करण्यासाठी रंगकामाचा, चित्रकामाचा उपयोग सगळा करण्यात येत होता हे स्पष्ट होते. इतर प्रदेशाप्रमाणे मट्यामट्यातरी ही प्रथा प्राचीन काळी अस्तित्वात होती, गुणवत्तेमध्ये श्रेष्ठ होती. पुढे मगदेशातील तिचा सर्वत्र वापर झालेला दिसतो. तिथेहि गुलवाक्षी रंगाच्या पृष्ठभूमीवर नाना विषय चित्रित केलेले दिसतात. मध्ययुगाच्या आधी आणि नंतर वाम्बूच्या सजावटीसाठी हे एकच माध्यम वापरलेले होते यावरून मध्ययुगातही घरेदारे रंगवीत असत, त्यावर चित्रे काढीत असत असा अंदाज केल्यास फासे चुकणार नाही. दुर्दैवाने आज या काळातले राहते वाडे, राजाग्रामाद अशासारख्या वास्तू कोठे शिल्लक राहिलेल्या नाहीत. एकदोन ठिकाणी अवशिष्ट रूपात आहेत. दौलताबादेच्या परिसरात एकदोन आहेत आणि त्रिजापूरजवळ कुमटणी येथे आदिलशाहीतील जलमंदिराचा काही भाग पाऊणशे वर्षांपूर्वी उभा होता त्याचे वर्णन नोंदविण्याच्या अभ्यासकांनी या महालातील चित्रकामाची नोंद घेतली आहे त्यावरून या काळात इमारतींच्या सजावटीसाठी रंग-चित्रे यांचा उपयोग करण्यात येत असे हे स्पष्ट होते. भित्तिचित्रे हे भारतीय चित्रकलेचे सर्वात मत्त्वाचे अंग होते, प्राचीन काळापासून तो थेट अठराव्या शतकापर्यंत ही प्रथा रुढ होती

मात्र मध्ययुगातील कामाचे नमुने उपलब्ध नसल्याने मध्ययुगीन चित्रकलेचा मागोवा गेण्यासाठी एका निराळ्या माध्यमाकडे वळावे लागते. ते माध्यम म्हणजे कापडी पट आणि कागद. या काळातले पटही उपलब्ध नाहीत म्हणून फक्त कागदावर काढलेली चित्रे व त्याची पण्य घ्यानात येता येते. परंतु अशी चित्रे सध्याने फारच थोडी आहेत. तीही बाकीची फुटवळ, तुटक स्वप्नाची, खानदेश, एलिचपूर इकडे झालेले चित्रकाम अद्याप मिळालेले नाही. अहमदनगर येथे झालेले काम जिल्हूक आहे. त्यात एकच संग्रह असा आहे की ज्याच्या काठाशिष्यांशी काही निमित्त सांगता येते कारण ही चित्रे ग्रंथबद्ध आहेत.

भाग्यवतींल सांगण्याच सल्लनतीत ग्रंथलेखन आणि ग्रंथसजावट या कलांना महत्त्व पंते दिह्ती. गुजगत, माळया इकडे चित्रकलेचा मुख्य अविष्कार झाला तो ग्रंथातील निराळ्या गान. मलागष्टातरी याच प्रकारे चित्रकलेचा आरभ (मध्ययुगापुरता) झाला. आज उपलब्ध असलेल्या आणि प्रसिध्द झालेला संग्रहांचांन चित्रयुक्त ग्रंथ म्हणजे 'तारीफ-इ-हसनवाट इ' या ग्रंथाचा. यना हसन निजामशाहाच्या काफकीर्दीच्या शंवटी-शंवटी सुरु झालेली असली तरी तो पूर्णत्वाला त्याच्या मृत्यूनंतर गेला. ग्रंथ पूर्ण करून घेण्याचे व त्यातले चित्रे सादरिण्याचे काम हसनची पत्नी हुमायूँशा हिने केले अमावे. त्याच्या मृत्यूनंतर बाकी काळ निजामशाहांची साना निच्या हाती होती व त्याकाळात हे काम पूर्णत्वाला गेले अमावे. म्हणजेच या ग्रंथाचा आणि त्यातील चित्रकामाचा काळ इ. स. १५६५ ते १५७० अमा अमा. चित्रशिष्य हे ग्रंथाला अनुसमन आहेत. फारसी काव्यग्रंथाच्या प्रथेप्रमाणे याचे दोन ठरक भाग आहेत, एकात त्याच्या पराक्रमाचे वर्णन आहे, वीरगाथा 'बझमनामा' तर दुगन्यात त्याच्या प्रणयागर्धनेचे 'गझमनामा'. वीर आणि शृंगार हे दोन रस प्रमुख असल्याने चित्रकागला सुयोग्य वर्णशिष्य मिळालेले आहेत. पुस्तकाचे संपूर्ण पान भरेल अशी तेथे चित्रे या हस्तलिखित ग्रंथात आहेत.

'दरगिनी कलम' म्हणून पुढे प्रसिध्दीम आलेल्या चित्रशैलीचे उगमस्थानी असल्याने या चित्रांना विशेष महत्त्व आलेले आहे. याच गोष्ट्याचा मोठा वृक्ष होऊन विजापूर, गोवळकोंडा येथे अत्यंत उच्च प्रतीची आणि विलोभनीय अशी चित्रशैली उत्पन्न झाली. 'तारीफ'च्या चित्राची निर्मिती अर्थातच अचामरू झालेली नाही त्यांना पूर्वापीठिका आहे आणि ती अनेक पदरी आहे. या चित्रांतील तपनील नीट पाहिला तर हे सहज घ्यानात येते की बायूगीच्या दग्या, माळया दग्यागातील तसेच मित्रवनगमधील (लेपाक्षी) चित्रकलेगी या चित्रकागचा चाललाच पणिय होता. त्यातील रंगेपांच्या बायसाच्याची उत्तम माहिती

होती. या सर्वांपासून त्याने काहीना काही वारकाचे, तपशील उचलला पण सर्वथे चित्र मात्र असे तयार केले की चित्रांना स्वतःचे निराळेपण, वैशिष्ट्य प्राप्त झाले. इनगंजी नाते ठेवून असगारी पण त्यांच्यापेक्षा भिन्न अशी चित्रझेली त्याने निर्माण केली.

ही चित्रे आहेत तरी कशाची ? तेगपेकी चार चित्रे ही हुसेन निजामशाह आणि त्याची प्रिय बेगम हुमायूँशा यांची एकत्र आहेत. एकात निजामशाह एकटाच आहे. सहा चित्रे तालिकोटच्या रणसंग्रामाची आहेत तर एक चित्र आहे एका युवतीचे. फुलानी कायलेल्या वृक्षाची फांदी हातात धरून ती उभी आहे आणि शेजारी तिच्या समी समतात हे चित्र प्राचीनकाळी प्रचलित असणाऱ्या 'दोहदपुण' नावाच्या रिवाजाचे आहे. पहिले पान सजावटीच्या चित्रांचे अशी तेग होतात.

हुसेन निजामशाह आणि हुमायूँशा यांची चित्रे अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण, एका अर्थाने अद्वितीय म्हणावीत अशी आहेत. दोन चित्रात गजराणी एकाच मंचकार पण शेजारी-शेजारी बसली आहेत. दोन भिन्नमध्ये राणी, गजराण्या माठीस बसलेली अमून दस्तान हात एकमेकांच्या खांद्यावर ठेवलेले आहेत. या चारही चित्रांतील निजामशाहचे चित्र एकाच आहे. इतकेच नव्हे तर पाचव्या, म्हणजे ज्यात सुलतान एकटा आहे त्यातील चित्र त्याच माणसाचे आहे हे सहज जाणवते, याचा अर्थ असा की ही अगदी खऱ्याखऱ्या अर्थाने व्यक्तिचित्रणे आहेत. यावरून बेगमची चित्रे तशीच, व्यक्तिचित्रणे असावीत हे स्पष्ट आहे. परंतु पुढच्या काळात कोणी तरी पुन्हा गजराण बसून राणींचे चित्र झाडून टाकले आहे. असे करताना, राजाचा जो हात तिच्या माथ्यावर होता त्याची फेस्ताटणी किंवा फेरआवणी करायी लागली आहे. चावही चित्रात, नंतर लावलेल्या रंग फिफ्ट तरी झाडला आहे किंवा उडून तरी गेला आहे त्यामुळे राणींची आकृती दिमू लागली आहे. राणी किंवाहुना अन्य कोणत्याच देशातील इस्लामी चित्रकारांनी एकाच शिष्ट स्त्रीचे व्यक्तिचित्रण रेखाटलेले नाही. निदान असे चित्र कोठे प्रसिध्द तरी झालेले नाही. काव्यामध्ये, कथेमध्ये येणाऱ्या स्त्रीपात्रांची चित्रे आहेत. लैला-मजनू किंवा शिरीन-फर्याद यांच्या चित्रात त्या राज्यांच्या नायिकांची चित्रे आहेत पण म्हात्मांची व्यक्तिचित्रणे अजिबात नावीन्ये येथे मात्र राणींचे व्यक्तिचित्रणे आहेत. निजामशाह आणि त्याची बेगम असा पद्धतान बसला आहेत की त्यांना पाहिल्यावर जिणू-लक्ष्मी किंवा शिर-पार्वती यांच्या मूर्ती ज्या पद्धतीने पद्धतान त्यांचीच आठरण यावी. चित्राचा आशय हा केवळ भावनांचाच नव्हे तर हिंदू परंपरांतील आहे. अहमदनगरच्या राजघराण्याचा संस्थापक मलिक निजाम हा जन्माने हिंदू होता, पुढे

आहे. त्यांच्यामागे वीणा व टाळ घेतलेले दोघे साथीदार उभे आहेत. चित्रात रालच्या पट्ट्यात दोघी नर्तिका आणि त्याचे साजिंदे दिसतात. निजामशाहाची चेत्यपट्टी आधीच्या चार चित्रांसारखी, त्याचे व्यक्तित्व सहज ओळखू येईल अशी आहे. आतापर्यंतच्या सगळ्याच चित्रात दोन्ही बाजूला कमलाने वाग घालणाऱ्या दाम्नी उभ्या आहेत. त्यांच्या आकृती उभट, काहीशा सडपातळ आहेत, चेहरे जपळजपळ एरुगारगे आहेत आणि अंगाखांद्यावर दागदागिने आहेत.

चित्रातील आकृतींचे संयोजन आणि पृष्ठभूमी जखळपाग मागणीच आहे. वाटण्या व वेगम ही मध्यभागी, इतरगंधा, धोड्या मोड्या आकाराची त्याच्या भोवती वमाना, खिडक्या अशी वास्तुश्रृंखला चौकट आहे. त्यातून फुलझाडे डोकारातात. वगच्या बाजूला कापडी छत आहे व त्यावर नक्षीकाम. एका चित्रात त्याच्याही वर घुमटसारखा छप्पर दिसते. मात्र हे सगळे भाग आग्नीव. वेगवेगळ्या आकाराचे तुकडे कापून एकमेकांसोबत चिकटवावेत तसे दिसतात. पृष्ठभूमीच्या निर्माणाला पातळ्या एकमेकांत मिळतून ग. याचा भास कोठेही होत नाही. त्यामुळे एखाद्या रंगपटावरचा प्रसंग वस्तुतः आहे असा भास होतो.

रंगसंग्रामाच्या सहा चित्रात रूपाच सांगण्याला आहे. सैनिक, घोडेस्वार, हत्ती हे सगळे तीन आडव्या पट्ट्यात, एकावर एक असे मांडवे आहेत. त्यांच्या हातचालीत गती, जिवंतपणा निश्चितच आहे, पण तरीही एकूण चित्रसंयोजन फार अशीय असे वाटते. यातल्या एका चित्राचा विशेष उल्लेख करावयास हवा. यात गमगजाचा शिखरेद वरणाग बाट्याला दाखविला आहे.

चित्रांची रंगयोजना गडद, काहीशी भडक म्हणावी अशी आहे. सगळ्याच चित्रांना गडद निळ्या किंवा दाट हिरव्या रंगाची पृष्ठभूमी आहे. गिर्याची वस्त्रे अशाच रंगाच्या, निळ्या आणि लाल रंगाची आहेत, त्यावर सोनगे रंगाने नक्षी किंवा दागिने दिसतात. पुरुष आकृती सहसा पांढऱ्या स्वच्छ कपड्यात आहेत. छतामाटो व कमनामाटो काहीशा निवड निवडसर रंगाचा उपयोग केला आहे, तसा एका चित्रात निजामशाहाच्या अंगरंगा किचिद गुळगुळीत रंगाचा दिसतो.

या चित्रांना पूर्वपीठिका आहे आणि ती अनेक पदंग आहे याचा उल्लेख या किंवा आहे. त्याचे थोडे विवेचन करता येईल. चित्र संयोजन, व्यक्तिगत वास्तुश्रृंखला, वमाना, फुलझाडे ही इशाणी चित्रात दिसतात तशी आहेत. पुरुषसंयोजनाच्या आकृती व चेत्यपट्टी

(निजामशाह सोदून इतगची) ही माडूच्या चित्रातल्या पुढ्यासारखी आहे. दासींची आणि दोळ्यांपुण्याच्या चित्रातील वंगमंची आकृती, त्याचा वस्त्रे ही सगळी विजयनगरच्या चित्रांशी मान मागताना विशेषतः त्या दोन नर्वेकी खास दक्षिण भारतीयच दिसतात. चित्रांची रंगमनोहरपणा विजयनगर परंपरेतला आहे. असें टीकाकार समजतात. इतके सगळे घटक एकाच आणि एक निगळेच रंगायन तयार करण्याचे हे चित्रकार सोदून आले आणि रंगमनोहराच्या मूल्यनाश त्याचे काय झाले, या परंपरेतील चित्रे फारशी का मिष्टू शकली नाहीत याचा नोंद घ्या. अशाही उर्वरितम मरू जाऊन नाही.

निजामशाहच एक महानिघ्न झालेला झाले आहे. त्यात दुसरे निजामशाह उभा असून मंगार जोरगुलाना हवी व त्याच मंगारत दिसतो. एका बाजूला फुलझाड आहे. या चित्रातील नोंद घ्या. अशीच तागळ. मंगारत त्याच्या घेतल्यात इतके साम्य आहे की हे चित्र त्याच कलकागच्या हातचे असावे असे वाटते.

याशिवाय मुर्जा निजामशाहच्या दान आणि तिसऱ्या वृत्ताण निजामशाहाचे एक अशी चित्र मंगारत मंगारत मंगारत आहे. एकात, मंगारत गोभिवंत खुर्चीत मुलतान वसला असून त्याच्या दोन्ही हातात दोन व मंगारत एक मंगारत उभे आहेत. दुसऱ्या चित्रात हाच मुलतान, एका मंगारत मंगारत लोड्यात देऊन मिनाया घेत असलेला दिसतो. दोन्ही चित्रातील मंगारत मंगारत मंगारत मंगारत आहे. मंगारत मंगारतचे चेहरे साधारण तीनचतुर्थांश दिसतात. एकाच मंगारत. दोन्ही चित्रांची पृष्ठभूमी मंगारत मंगारत आच्छादलेली आहे-तीत कसलाही तागळत नाही उभयतो, कसला, टागळतुटो काहीही नाहीत. तागळच्या चित्रात करण्यात आलेल्या मंगारत याचे काम मंगारत त्या चित्रातील तागळीलाचा पूर्ण अभ्यास काहीमा चमत्कारिक मंगारत. तिसऱ्या वृत्ताणशाहच मंगारत जे चित्र मंगारततात ते मंगारतमंगारत निगळे दिसते. हे चित्र एकचम मंगारतचे मंगारत आणि हातात भलीभोटी तलवार घेतलेला एक मध्यमवयीन मंगारत मंगारत आहे. दोन्ही चित्रांला मंगारत मंगारत पृष्ठभूमी नाही. याखेरीज मलिक मंगारत व त्याच्या मंगारत फंगारत याची व्यक्तिचित्रणे दोसऱ्याच्या संग्रहात आहेत. दोन्हीतही- एकाचम मंगारत मंगारत आहे आणि चमंगारत, व्यक्तिचित्रणाचा हेतू स्पष्ट जाणवतो- मंगारत मंगारत आहेत हे ओळखू येते. अरमदनगरच्या संग्रहालयातही मलिक अंगारचे एक चित्र आहे, मात्र या तीनही चित्रांचा, तागळच्या चित्रांशी कसलाच संबंध दिसत नाही- निजामशाहच, मंगारत या मंगारती भिन्न आहेत.

याशिवाय निरनिराळ्या संग्रहालयात असणारी दहाव्याग गगमाला चित्रे, खुद अहमदनगरमधे किंवा आसपासच्या भागात तयार झाली असावीत. काही चित्रांतील पृष्ठभागातील इमागती, कनाती, घुमट यांचा वापर, पुरुष आकृतीचे चेहेरे व गिम्प्राण आणि काहीशा उच्च सडपातळ अशा स्त्रीआकृती व त्याचे पेहराव यांचे तागीक्रमधील तत्त्वम तपशीलाशी निश्चितच साम्य आहे. परंतु इतर गोष्टी-विशेषतः चित्रसंयोजन, वृक्षवृद्धीचे रेखाटन आणि रंगयोजना यांचे मुगल चित्रकामाशी जास्त जाळचे नाते आहे. ती चित्रे त्या दहाव्याशी संबंध आलेल्या किंवा त्याच परंपरेत वाढलेल्या एखाद्या कलाकाराने वाढलेली असावीत, मात्र त्याचा अहमदनगर चित्रकलेशी चांगला परिचय असावा.

निजामशाही चित्रकला बहुगुणी असली तरी अत्यंत अल्पजीवी ठावली, त्याचे मुख्य कारण सोळाव्या शतकाच्या शेवटी-शेवटी झालेला त्या सत्तेचा न्हास हेच होय. ज्याप्रमाणे अनेक साहित्यिक हा दरबार सोडून विजापूर-गोवळकोंडा इकडे गेले तेणे चित्रकारही गेले असावेत. सतराव्या शतकाच्या पहिल्या चरणात तर या सत्तनतीची वाताहतच झाली व दख्खनी चित्रकलेचा हा पहिला अध्याय समाप्त झाला.

संदर्भ :

१. Kulkarni G. T. and Mate M. S. (Ed.), "*Tariff i Husain Shah Badshah Dakhan*", Pune, 1987.
 २. Zehrowaski, Mark, "*Deccan Painting*", Bombay, 1983.
 ३. *Marg*, vol. 16, No. 2.
- Jagdish Mittal, "*Painting*", *History of Medieval Deccan*, Hyderabad, 1974, Vol. II, p.-201-225.

वास्तुकला

फार प्राचीन काळापासून वास्तुशिल्प हे आपल्या सामर्थ्याचे आणि त्या सामर्थ्याच्या विस्तृत अमित्याचे मूर्त रूप आहे अशाच भावनेने सगळीकडच्याच सत्ताधीशांनी भव्य अशा वास्तूंची उभारणी केली. राजप्रासाद, दुर्ग, मंदिरे, प्रार्थनामंदिरे, स्मारके अशा विविध रुपाने वास्तुशिल्प प्रगट झाले आहे. सत्ताधीशांचा आणि धनिकांचा उत्तम आश्रय लाभल्याने प्रायः सर्वत्र देशात आणि सर्वत्र काळात या कलेचा परिपोष झाला. मात्र राजप्रासाद, हवेल्या या वैयक्तिक मालकीच्या असल्याने मालकाबरोबर किंवा घराण्याबरोबर त्या लयाला गेल्या. मंदिर, प्रजाप्रासादाच्या धार्मिक स्वरूपाच्या वास्तूंना धर्माचा म्हणजे पर्यायाने समाजाचा आश्रय व आश्रय लाभलेला असल्याने त्याचे जतन झाले, जीर्णोद्धार झाला. यापैकी वास्तूय प्राचीन वास्तू आजही बऱ्याचदा अवस्थेत तग धरून आहेत. त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम असा झाला की वास्तुशिल्प म्हणजे मंदिरशिल्प, धार्मिक स्वरूपाच्या इमारती अशा समजून म्हाझाली. जे प्राचीन वास्तूवाचून तेच मध्ययुगीन वास्तूंबद्दलही झाले. सुलतानांचे राजप्रासाद, सदाश-दरबार यांच्या हजेऱ्या बहूकट टिकाणी नामशेष झाल्या. परंतु त्यांची धडगा, त्यांनी बांधविलेल्या मशिदी शिल्लक राहिल्या. नागरी स्वरूपाच्या शिल्पाची कल्पना तत्कालीन वास्तुमंडीत वर्णन आणि काचित कोठे शिल्लक असणारे अवशेष यावरूनच बांधावी लागते.

मध्ययुगीन मन्तनरीचा पाया दौलताबादेला घातला असला तरी थोड्याच काळात गुलतानांनी राजधानी मराठाप्रवाहेर, गुलबर्गा येथे हलवली. नंतर बिदर येथे गेली. पुढे पंजाबच्या पाच मन्तनरी झाल्या आणि एल्लिचपूर, अहमदनगर, बिदर, विजापूर आणि गोवळकोंडा या राजधान्या झाल्या. पैरी बिदर, विजापूर आणि गोवळकोंडा येथे मोठ्या प्रमाणावर बांधकाम झाले. विशेषतः आदिलशाही व कुतुबशाही घराण्यांनी प्रेक्षणीय वास्तू उभार या उभारल्या. निजामशाही याची सापत्निक स्थिती आणि राजकीय जीवन भव्य वास्तुकामाच्या निर्मितीला पोषक नव्हते. तरीही त्याच्या वास्तुशिल्पाचे ही काही अवशेष शिल्लक आहेत. त्यातून गुणवत्तेच्या बाबतीत येथील शिल्पकार फारसे मागासलेले नव्हते- किंवा चांगले वाकबगार असते असे ठरते. तत्कालीन साम्प्रतिक जीवनाचे अंग म्हणूनही या वास्तुशिल्पाचा परिचय आवश्यक ठरतो.

वास्तुशिल्पाची अगदी प्राथमिक पायरी म्हणजे नगररचना. भारतीय वास्तुशास्त्रात नगररचनेचे तपशीलवार नियम ग्रथित केलेले होते. तशाच प्रकारे इस्लामी विचारवंतांनी आदर्श नगरसंयोजन कसे असावे याविषयी काही कल्पना मांडलेल्या आहेत.^१ नव्या नगराची उभारणी करावयाची असेल तर नियोजित क्षेत्राच्या मध्यवर्ती ठिकाणी शुक्राक्ष्या सामूहिक प्रार्थनेची 'जामी मशीद' उभारणे हे आज कर्तव्य ठरते. ही नगराची अत्यावश्यक वास्तू. पुढे तीच, मध्यत्रिदृच्या ठिकाणी कल्पून तिच्याभोवती मद्रम (पाटशाहा) राजापासून, सरकारी कार्यालये असावीत. या इमारती याच क्रमाने जामी मशिदीपासून दारु असाव्यात. त्या पलिकडे बाजार, त्याच्याही पलिकडे वाणिज्याची वस्ती ठरण्यात यावी. साधारण नागरिकांची घरे या सगळ्यापासून अलग, रोजच्या व्यवहारासाठी पुण्या आडोसा-privacy- राहिल अशा वेताने वसवावीत. पट्ट्याची चाल असल्यामुळे असा अलगावणा आवश्यक होता. अल्पदलनगरांमधील दोनतीन इतके नगरांचे वर्गीकरण आता तर इतर ठिकाणी जुन्याच नगराची वाढ करण्यात आल्या स्वाभाविकच अशा नगरांमध्ये आमूलाग्र बदल करणे अशक्य होते. नव्या नगराची रचना कशी झाली ते आज म्हणणे अशक्य झाले आहे कारण गेल्या दोनशे वर्षांत इतके बदल झाले आहेत की "हेच जुने गाव" असा निर्वाळा देणे अवघड झालेले आहे. तरीही वास्तुमंडीत वर्गीन आणि काही अवशेष यांच्या साहाय्याने मध्ययुगीन नगररचना कशी होती याची आणि परंपरागत इस्लामी संकल्पनाशी ती कितपत मिळती जुळती होती याचे विवेचन पुढे करे आहे.

मध्ययुगीन नगरात आणि थोड्या मोठ्या खेडेगावात हमखास आल्लुणारी एक गोष्ट म्हणजे गावाभोवतीची तटवरी-साधारण कमंडेलकरी उंचीवरून दगडानी, त्याच्या दरवाजा ते पधरा फूट इतक्या उंचीची पक्क्या वा कच्च्या शिंयाची भिन उभारण्यात येई. दरवाजा पूर्ण दगडी बांधणीचे, कमानदार असत. सिल्लेक ठिकाणी तटवरी जमीनदाखल जाऊ आहे पण दरवाजे-म्हणजे त्याभोवतीची गोपुंगे-शिंदूर आहेत. दरवाजा, त्याच्या आत परत गळदगमागटो खोल्या, वरच्या बाजुला गॅलरी अशी रचना असे. निजामशाही मद्रम मराठवाड्यात यांचे तिसगाव या गावाभोवती बांधलेल्या तटवरीची गोपुंगे अधिक उंचाईत बांधल्या असल्याने होती आणि तत्कालीन वास्तुशिल्पाचे उत्तम नमुने म्हणता येण्यामागची होती.

मध्ययुगीन सल्तनतीच्या नगर संयोजनाची पहिली ओळख होते ती देवगिरी-दौलताबाद येथे. अहमदशाहीन खलजीच्या म्हालीच्या वेळी देवगिरीभोवती तटवरी बांधून झालेली होती असे फेरिस्त्याने नमूद केले आहे. खलजीच्या काळात नगराच्या मध्येत काही बदल

आल्याची नोंद नाही. महंमद तयलकाने राजधानी दिल्लीहून हलवून दौलताबादेला आणली. त्यानंतर काही बांधकाम सुरू झाले असावे परंतु साडेतीन वर्षांतच राजधानी परत दिल्लीला गेल्यामुळे नगरची रचना अर्धवटच सोडण्यात आली असावी. मात्र इ. स. १३८९ मध्ये म्हणजे महंमद तयलकानंतर पन्नासच वर्षांनी एका अरब प्रवाशाने तयलकाच्या दौलताबादेचे वर्णन लिहून ठेवले आहे.^१ "समाजातील प्रत्येक गटासाठी स्वतंत्र पेठ असावी अशी योजना होती-मिनिकांसाठी एक, वजिहासाठी एक, कारभाऱ्यासाठी एक, काझी आणि इमेमा यांच्यासाठी एक आणि दग्वेशी, सूफी यांच्यासाठी वेगळी-प्रत्येक पेठेत मशिदी, बाजार, हवाम, पिठाच्या चाकण्या, भताखाने अशा अत्यावश्यक गोष्टींची तरतूद केलेली होती. निमाय व्यापारी, कामगार, सोनार, लोहार अशांच्या राहण्याचा सोय केलेली होती. रांगडी-शिर्डी यासाठी क्रांणालाही आपल्या पेठेतून उद्गून दुसऱ्या पेठेत जाण्याची गरज पट्टेवर अशासाठी ही योजना होती. त्यामुळे प्रत्येक पेठ म्हणजे जणू काही एक स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण नगरच होते." ही योजना प्रत्यक्षात उतरलेली नसली तरी चौदाव्या शतकामध्ये साम्राज्याच्या मनात नगररचनाप्रथा काय कल्पना होत्या ते यावरून समजू शकते.

या योजनेची इस्लामी नगररचनेच्या संकल्पनेशी तुलना केली तर योजकांच्या विचारागमणीतील किंवा त्यांच्या भावनालयाच्या परिस्थितीतील वेगवेगळेपणा स्पष्ट होतो. मध्यवर्ती म्हणता येईल अशा ठिकाणी जामी मशीद आधीच तयार झालेली होती परंतु याही तयारील-मुख्यतः वस्तीच्या पेठेवर विभागणीचा तपशील बराचसा निगडाला मिळतो. तयारीच्या सारांशकानी, व्यवसायवार विभागणी केलेली आहे. ही गोष्ट प्राचीन भारतीय परंपरेनुसार झाली.

ब्रह्मनाच्या काळात तसेच निजामशाहीत दौलताबादच्या वस्तीत आणि आकारात मोठीच वाढ झाली.^२ डोंगयच्या माथ्यावर फागशा वस्तीला जागाच नव्हती, यादव काळात आणि नंतर ब्रह्मनाच्या काळात वस्ती होती ती डोंगयच्या पायथ्याशी, पूर्ववाजूला. याच भागाला आज 'महाकोट' म्हणतात. महाकोटाच्या सर्व वाजूला खंदक आहेत. खंदकांना लागून तटबंदी आहे आहे आणि तटबंदीच्या आतल्या वाजूला, लागूनच सलग रस्ता आहे. वस्तीमध्ये, पूर्वोत्तर-उत्तरदक्षिण असे, एकमेकांना काटकोनात छेदणारे दोन दोन रस्ते आहेत. रस्त्याची रुंदी जसजसे सागरी ठेगण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, ती चार मीटर एवढी. यांना मनातर पण रुंदीने लहान असे उपरस्तेही होते [आकृती] निजामशाहीमध्ये वस्ती वाढल्यामुळे महाकोटाच्या बाहेर वसाहत वाढू लागली. मलिक अंबरने या वस्तीभोवती कोट घातला आणि त्यामुळे या नवी वस्तीला 'अंबरकोट' म्हणू लागले. ही नवी वस्ती महाकोटाच्या बाहेर पण पूर्व-उत्तर-दक्षिण अशा वाजून होती.

इमादशहानी एलिचपूर येथे राजधानी केली. महागष्टाच्या उतरासीमेच्या अगदी नजीक असे हे गाव, आज त्याच्या मुसलमानपूर्व नावाने 'अचलपूर' म्हणून ओळखले जाते * यादवांच्या काळात अचलपूर हे प्रादेशिक शासनाचे केंद्र होते, येथेच अष्टावदिने दान द्यास मुकाम केला होता आणि यादव सुभेदाराचा पाहणुचांग घेऊन देवगिरीवरील हनुमंताच्या मना झाला होता ! एके काळी या गावाचा आकार बराच मोठा होता, गावान चाहीस हजार उद्योग होते अशी आख्यायिका आहे. आजमितीला कसेवसे दीडशेहजार असतील. नगराच्या दृष्टीने अचलपूरची माहिती उद्बोधक ठरते. गावाचे अकरा विभाग असून प्रत्येक भागाच्या त्या त्या भागाच्या पाटलाच्या नावावरून ओळखतात. या भागांना 'पट्टे' असे गणितेले नाव आहे, आणि विभाग-नावे, 'खेड-अपमाही' 'खेड-विच-नागवण' अशासागरी आहेत. या पेटांचे पूर्वी चांपन्न उपविभाग होते, आता परतीस शिंदे, जखत हे उपविभाग, ते ते विभाग वर्गविभागाच्या किंवा त्याच्या वाग्भागाच्या नावाने ओळखले जातात, जसे सुलतानपुग, अन्यपुग, नसानपुग इ. मात्र हे 'पुग' जात किंवा त्यासाय यांनुरूप वसविलेले असावेत असे दिसत नाही तसेच त्याच्या पसतहीच्या काळामधील गावना येत नाही.

बहमनींच्या काळात महत्वाचे सरकारी ठाणे असणारे दुसरे गाव म्हणजे 'जुन्न' * ही फार मोठी व्यापारी पेट होती आणि सातशेहजार वासवासून परमिष्ठ होती. सोळाव्या देशावर येण्याच्या रस्त्यावरच हे नाक्याचे ठाणे असल्याने सत्तनवतीच्या काळात ते मुत्तकी व लष्करी ठाणे होतेच. या गावाची रस्ती परतीस भागात विभागणी होती आणि या भागांना 'पुग' किंवा 'वाडा' म्हणत. येथे मात्र या पेटा चढावरच रस्ती याच्या आधारावरच वसलेल्या शिंतार. आज त्यांना मन्तपुग, मन्तपुग असे नाव असते. आणि हे 'पुग' सत्तनवतीच्या काळातच असते तरी उतर पेटा पुरीच्या सत्तनवतीच्या

सगळ्यात महत्वाचे ठरलेले शहर म्हणजे अहमदनगर * अहमद निजामशाहीच्या मृत्यु ठाणे जुन्न येथे होते, परंतु दोलतशाहीचे ठाणे तालुकाने अहमदनगराची किंवा त्यानंतरचा दाव ठेवण्यासाठी त्याच्या जवळ आपले दिकाण असले पाहिजे असे ठरून अहमदनगराने सध्याच्या अहमदनगराची निवड केली. उरलेल्या सत्तनवतीच्या नाक्यावरून या गावाचा वाचवतीत अशी आख्यायिका आहे. ही सुलतान शिंदेच्या मनात असल्या, या शिंदेच्या कोल्हा उलटून शिकारी कुत्याच्या अगावर थाडून मला ना या असेल असे आहे असे म्हणून

मुलतानांनी ४ ठिकाण निवडले. वस्तुतः, या जागेची निवड त्याने अतिशय विचारपूर्वक, राजधानीला उपयुक्त, वस्तीला योग्य म्हणून केलेली होती. उत्तरेकडे व ईशान्येकडे जे अूर-गिफ्टमात्र टेकड्या होत्या म्हणजे त्या दिशेने येणाऱ्या सैन्याला (शत्रूला) पाटातच गाठता येण्यामाग्य होत. दक्षिणेकडेही डोंगरांची रांग होती आणि डोंगरमाथा धरून ठेवला तर तिसऱ्याही शत्रूला अडवता येण्यामाग्य होते. या जागेचा दुसरा गुण असा की ती मोल्दगात अमल्याने भोवतालच्या उंचवट्यावरून पाणी वाहून आणणे सोपे होते. नगर शहराचा सलतनतीच्या काळातला मस्तार कसकसा होत गेला हे पाहिले तर या गोष्टीचे महत्त्व ध्यानात येते. अगदी मुगलांनीला, आज 'माळीगाडा' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भागात आणि नालेगाव या नदीच्या जवळच्या भागात वस्ती होती. ही वस्ती वाढत गेली ती माळीगाडाच्या ईशान्येच्या दिशेने. अहमद निजामशाहाच्याच काळात खिस्त आळी, नगरामण, शहराज, सलतनतमण इ. व ईशान्येच्या दिशेने वाढत गेली. या प्रत्येक पुढाऱ्याही नजरातून पाणी आणण्यात आले. लोकवस्ती वाढत गेली तशा पेटा पश्चिमेकडे सरून सीना नदीच्या काठापर्यंत गेल्या. जामी मशीद, मद्रसा, राजप्रासाद ही सागरी पश्चिमेकडेच्या आगगाव होती-ती अगदी पश्चिमेच्या वाजूला. शहराभोवती तटबंदी होती, आता फक्त दगडाचे निहाळक आहेत. आजच्या विधानावरून निजामशाही नगराचे विमान कमालीने १ सांगणे अशक्य आहे. फक्त, ज्या ज्या ठिकाणी या काळात वांधलेल्या पाण्याच नट पावते आहेत तेथे मोठ्या लोकांचे प्रासाद किंवा दाट वस्ती असावी एवढेच सांगता येते.

नगरचननमच्या सामान्य निष्कर्ष एवढाच काढता येतो की, नगराचे आवश्यक भाग म्हणून जामी मशिदीमणच्या इमारती सोडल्या तर इस्लामी संकल्पनेचे पालन कोणा मध्ययुगीन मुलतानांनी केलेल्याचे शिगत नाही. याच मुख्य कारण म्हणजे त्यांनी आधी वस्ती असणाऱ्या ठिकाणीच आपली राजधानी किंवा टाणे वसविले. त्यांना नगरविस्तार करता आला पण नगरनिर्मितीत त्यांना थोडा होता. दुसऱ्याही एक गोष्ट ध्यानात ठेवावी लागते, सलतनतीच्या अस्तावसावर यापैकी बरेचसे ठिकाणी उतरती कळा लागली आणि तिसऱ्या शतकात अहमदनगरमणच्या ठिकाणी झालेली वस्तीची वाढ अशा पध्दतीने झाली की त्यामुळे जुना चेहरामोहरा पुसून गेला आहे.

वैशिष्ट्यपूर्ण अंग होते. स्थापत्यदृष्ट्या-म्हणजे-तांत्रिकदृष्ट्या तर ही व्यवस्था लक्षणीय होतीच, पण त्याहीपेक्षा ही व्यवस्था म्हणजे एका निगड्या जीवनपध्दतीचा उद्गार होता. भारतात प्राचीन काळापासून सर्व नगरे नद्याच्या तीरावर वसलेली होती. निदानपक्षी एखाद्या मोठ्या तलावाच्या काठी तसे असत. माणसाचे स्नानगृह्या, धूण-विण १ मगडे व्यवहार नद्यांच्या काठावर चालत. त्यासाठी ठिकठिकाणी घाट बांधलेले असत. गेंड्याच्या व्यवहाराला ते इतके गरजेचे असत की घाट बांधणे हे पुण्यसम आहे असे समजण्यात येऊ लागले. याच्या नेमके उलट, सगळी दहखानी नगरे नद्यापासून दूर-साधारण खोदगट जागी आणि ज्याच्यासाठी दूर अतंगवरून पाणी आणलेले आठ अशी. स्नानासाठी सामाणी व्यवस्था म्हणजे हमाम, त्यांना पाणी दुसून आणावे लागे. ती सगळी व्यवस्था सन्ततनाच्या शहरात करण्यात आलेली होती. जुन्नर व अचलपूर येथे केलेली व्यवस्था आता पूर्णपणे नष्ट झाली आहे. दोलताबाद आणि अहमदनगर येथील व्यवस्थांची चांगली माहिती आजही मिळते.

गावाच्या भोवती असणाऱ्या टेकड्यांच्या मध्ये बांध घालून तयार केलेल्या तयारासून किंवा उंचावर असणाऱ्या ठिकाणी खोदलेल्या त्रिदिवीतून, खायगी किंवा दगडी नद्याने पाणी गावात आणून सार्वजनिक ठिकाणी बांधलेल्या किंवा गावागी लागत असलेल्या तैलान सोडण्यात येई. तेथून ते उमसून वापरण्यात येई. हे नष्ट महत्वा भूमीगत आलेन आणि नष्ट व्यासाने मोठे असल्यास दगडीपटाच्या भितीवर स्तंभ त्याभाजती बांधण्यात येई. पाण्यातून येणाऱ्या गाळ साचून नष्ट तुंबू नये यासाठी टर्गारिक असताना उन्हासम बांधण्यात येई. आता एक गोल छोटा होई तयार करायलाच, एका बाजूने दखन पाण्या पटून, त्यापेक्षा पाण्याचा साचतो आणि स्वच्छ पाणी दुसऱ्या बाजूच्या नद्यासून पुढे जाते. हा बांधण्यात साळ रहाल्यात यागाडी त्याभाजती आठ दहा फूट उंचीचा भवोग बांधत. तो बांध्या बांध्या उघडा असे व त्यात स्वस्त साचलेला गाळ वाहून जाण्यात येई. याचा अण्णगी बांधण असा होता की नद्यात तसेच तुटतुटें आले तर ते फुटून गे जात, त्यात अडकू शकत नसत. आणखी एका तऱ्हेचे उन्हासमगी बांधत, त्याचा छेदन पाण्याचा जाय व उंची कायम ठेवणे हा होता. हे नातेस्म नेतस्मच्या उन्हासमच्या भवोगासमगीत स्थित पण आतमध्ये व्यवस्था निगडी होती. मध्यभागी मला-माल फूट उंचीचा बांध असे बांधणो नष्ट त्याच्यावरून पुन्हा खाली उतरात. या व्यवस्थेत, पाणी हे नेतमी उतरासट वरत या त्याच्या गुणधर्माचा उपयोग करून घेतला आहे.

विगीतून टाकीत पाणी घटविण्यासाठी किंवा उंचावरून वागेतल्या पाटात खेळवण्यासाठी रहाटगाड्यांचा वापर करीत.

अहमदनगरला शिपळगाव, इमामपूर, वडगाव, शेंडी, कापूरवाडी, गहापूर, भंडारा, निवगाव, पेसी इत्यादी ठिकाणातून नळ आणले होते. इमामपूर हे सगळ्यात दूरचे ठिकाण, साधारण पाचग कि.मी. लांबचे हे नळ निर्मितीच्या सगदारांनी किंवा त्यांच्या देखरेखीखाली बांधले होते. दोन पात्रांच्या पाण्या व दगडी नळातून पाणी आणले होते ते गावाच्या ईशान्येच्या बांधले या एका तलावातून या नळातून दहावारा वर्षाभूयीपर्यंत पाणी येत असे.

असा तलाव भूमिगत नळातून पाणी त्याची विद्या इगणातून सुलतानी कारागीरांनी आणून असा सर्वसाधारण समज आहे. यापूर्वी भारतातील कोठल्याच नगरात भूमिगत नळाची बाबत नोंद नसल्याने हा समज योग्य असावा असे दिसते.

हा नळातून पाणी एका मठानाचे जग मठाजें इमामपूरचे. मुस्लिमी जगतात सर्वत्र हे इमाम प्रसिद्ध होते. मठाजें मठ 'वाघ' च्या भतीज इमामपूरचे वांधण्यात आले व त्यांच्याप्रमाणे सार्वजनिक मठानाचे, मठाजें जेथे नागरिकांना स्नानासाठी येणे शक्य आहे असे होते. मठाच्या दफनापूर्वी जें स्नान आदि विधी करीत त्यासाठीही इमामांचा उपयोग करण्यात येई. दोस्तवादाचा आज वया शिथिल अमलेल्या 'शाही इमाम' या इमामतीवरून तलावात इमामांच्या अवघांनी व रचनेची उत्तम कल्पना येते.^९

दोन मातीत आकाराची, चोम दाखे वागेने आहेत त्यांना एकूच लहान आकाराचे शाय एरिचा दाखामध्ये मध्यभागी लहान हीद आणि त्याभोवती ओवच्या असत. स्नानाला यापूर्वी तलावाला इगणासाठी या जागेचा उपयोग करण्यात येई. यातून आत गेल्यावर एका चौकट्या इगणाची अर्ध जगा आहे. या चौकट्याच्या दोन्ही टोकापाशी स्वच्छतागृहे बांधल्या आहेत. या चौकटीच्या एका बाजूला अमलेल्या दगडातून आणखी आत गेले ही मुख्य स्नानासाठी आहे. मठाच्या चौकट्याच्या जागेच्या मध्यभागी एक हीद आहे. या चौकट्याच्या बाजूला बाजूला भिडून आठ दगड्या आहेत. या दगड्यांच्या भितीत पाण्यासाठी हीद आहेत. ३ मठे आठ इगणाच्या उंचवटा-स्नानाचा वसण्यासाठी.

या दगडाच्या परिसरडे पण त्यातून जग रसोलगात एक खोल्हे होती, त्यात पाणी वागीत आणि भिती अमलेल्या नळाच्या तोडात ते ओतले की सगळ्या हीदात पडत

असे सात पाती ओढून घेतले. तिची विचित्रता पाहता लोकांनी
पत्तागिरी मिळिता लोटेरी खेळणे सुरू केले. त्यामुळे त्या
महाभार विजयी होण्यास मदत झाली.

दिवस दिवस जात गेला. अशाच भूमिगत गटारातून होत असे.

दीवतावाक्यात आलेल्या अशाच गटारातून होत असे.

आठवळी

आतापर्यंतचा चर्चा हा त्याच्या भूमिगत गटारातून होत असे. त्या
सर्व काळीज, अशाच अशाच अशाच अशाच अशाच अशाच अशाच
आठवळी. त्यामुळे त्याच्या भूमिगत गटारातून होत असे.

दीवतावाक्यात आलेल्या अशाच गटारातून होत असे. त्या
होता. त्यानेही जेव दिवस जात गेला. अशाच भूमिगत गटारातून होत असे.
आहेत. इतर भाग हाून गेला आहेत. त्यामुळे त्याच्या भूमिगत गटारातून होत असे.
त्यातील कागजाचे स्वरूप मजबूत दृष्टीने पडते. त्यामुळे त्याच्या भूमिगत गटारातून होत असे.
मोठी कमान होती व त्याच्या आत मोठे दारून, थोडक्या मुलानाच्या नमस्काराची अंगण
असले पाहिजे दोन्ही बाजूला आणि मजबूत नमस्काराची अंगण. त्या
इमारतीच्या भिंतीवर क्रोमाटाचा प्रयोगाने मजबूत आहे. अशाच अशाच अशाच अशाच
इतके सुबक आहे की दगडात बोकले आहे अशाच अशाच अशाच अशाच अशाच
उंच आहे आणि वर जाण्यासाठी रस्ते अशाच दगडी पायऱ्या आहेत. समोरच्या बाजूला
चौकोरी ताटल्यात विभागलेला विस्मर्तक दगडाचा आहे. दगडाचा विस्मर्तक या प्रयोगाच्या सभा
व जागा रंगविलेल्या दिसतात.

प्रशस्त असे दालन. हस्त विहिरतचे अष्टकोनी आहे तर फराह बग्याचे चौकोनी. दोन्हीतही सगळ्या बाजूंना आणि सगळ्या मजल्यांवर मोठ्या कमानी आहेत. त्यामुळे आतल्या बाजूला सतत वारा वहात राहतो. भोवताली सर्वत्र पाणी भरलेले असल्याने थंडाग येतो. दोन्ही प्रासाद गावापासून दूर आहेत. तेव्हा, उन्हाळ्याच्या रासातून आराम मिळविण्यासाठीच या वास्तू उभारलेल्या आहेत यात शंका नाही. अशी प्रशस्त जलमयिरे अन्य दक्षिणी राजधान्यात आढळत नाहीत तशी उत्तरेकडेही नाहीत. या इमारती अहमदनगरची वैशिष्ट्येच आहेत.

वास्तुसंयोजनाच्या दृष्टीने या दोन इमारतीत फरक बराचसाच झाला तर एरराच वी हस्तविहिरत वाठाराच्या आठरी बाजू एकाच मापाच्या आहेत तर फराहबग्यामध्ये चार कोपऱ्याच्या बाजू अरुंद व मध्यली खूप मोठी व त्यात एकच उतुंग कमानी आहे. फराहबग्याचे हे वास्तुयोजन खास इस्लामी शैलीचे, केवळ दिड्डी आघाच नव्हे तर थेट इराणपर्यंत मध्य दृष्टीस पडणारे आहे.

इराणी परंपरेची संबंधित अशा आणखी एका वास्तूचा उद्देश्य करावयास ह्या. ती म्हणजे दौलताबादच्या काळाकोट भागातील चिनीमहाल नावाची इमारत. लंबचौकोनी शिथानाच्या या इमारतीची बांधणी घडीव पाषाणाची आहे, आहे ह्या महालातली दालनाची आगळी ही सभेसारख्या सार्वजनिक उपयोगाची नमून निगसाची आहे. इथेही एका बाजूने भरपूर हवा खेळण्याची व्यवस्था आहे. लंबचौकोनाची एक आखूड बाजू म्हणजे दर्शनी भाग. मध्यभागी कमानीदार प्रवेश आणि दर्शनी भिंतीवर निळ्या-हिरव्या-पिंपळ्या रंगाची झिलईदाग कौले बसविलेली आहेत. इमारतीचा बाहेरचा भाग अशा कौलांनी मंडपिण्याम इगणात प्रारंभ झाला, तीच प्रथा इकडे आली, परंतु हे एक उदाहरण सोडले तर अहमदनगरच्या मुलतानाच्या वास्तूत अन्यत्र त्याचा वापर आढळत नाही.

मुसलमान धर्मीय आक्रमक देवगिरीला आले १२९५ मध्ये परंतु त्यावेळी रामदेवराजालाच गादीवर ठेवून अद्दाउद्दिन त्यावेळे उत्तरेत निघून गेला. १३१० मध्ये मात्र हे वाठाराचे राज्य खालसा झाले आणि १३१८ मध्ये अद्दाउद्दिनचा मुलगा कुतुबुद्दिन मुवाकशला याने दौलताबाद येथे एक प्रचंड मशिद उभारली. दक्षिणेतील (निदान मल्लमगुनीक) पहिली मशिद. तिचे विधान पंफगात, पश्चिम बाजूला प्रार्थना मंडप (लीवान) त्याच्या समोर प्रशस्त पटांगण आणि त्याभोवती ओत्राच्या असे होते. मशिदीचा एकूण विस्तार २६० फूट लांब व २०६ फूट रुंद असा आहे. लीवानची लांबी रुंदी २०४ X ३० फूट अशी आहे. समोऱ्या

पटांगणाचा भाग वावीस हजार चौंस फूट एवढा आहे. चौकाभोवतीच्या ओवऱ्यांच्या मधोमध तीन वाजुंना दरवाजे होते. त्यापैकी पूर्वेकडे असणाऱ्या दरवाजावर मोठे गोपुर व त्यावर उभट अशा घुमट आहे. प्रार्थना मंडपाच्या दर्शनी भागावर तीन सुट्या कमानी उभारून त्याला परंपरगत इम्तामी रूप देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. शिवाय जिथे मिहाराब म्हणजे मक्केची दिशा दाखविणारा कोनाडा आहे, त्याच्यावर मोठा घुमट आहे आणि इमारतीच्या चावडी कोपऱ्यावर छोटेप्लानी बुरजांसारखे मनोरे. प्रार्थना मंडपाच्या रचनेसाठी हिंदू जैन मदिगंचे खांत्र, तुळ्या, हस्त याचाच वापर केलेला आहे. या वास्तुखंडाची संख्या ध्यानात घेतली तर या मशिदीच्या बांधणीमाठी कमीतकमी दहा ते बारा मंदिरांची आहुती पडलेली असावी हे स्पष्ट होते.

पंगडा किल्ल्यातील मशीद आकाशने लहान असली तरी मंदिरांच्या वास्तुखंडावरच उभारलेली आहे.

यानंतर मराठगट्यात फार मोठ्या आकाशच्या किंवा वास्तु म्हणून उल्लेखनीय मशिदी झाल्या नाहीत. साधारणपणे एकाच ठराच्या मशिदी ठिकठिकाणी उभारण्यात आल्या. समोरच्या, म्हणजे दर्शनी भागावर तीन कमानी आणि आत दोन खण, वर लहानसा घुमट एवढे रूप सर्वत्र आढळते. सगळ्यात उल्लेखनीय आहे ती अहमदनगरची 'दमडी मशीद' ही याच स्वरूपाची असली तरी घटीवर दगडाची अमून त्यावर, हस्ताच्या रांगांची पागोळी, डौलदार मनोरे आणि भितीवर अत्यंत सुवक्र अशी कोनाड्याची नक्की आहे. इमारतीची प्रमाणे समतोल आहेत.

मशिदीचेच एक भांडू म्हणजे 'इदगाह'. ईदमासच्या सणाच्या दिवशी ज्या सामुदायिक प्रार्थना होणात त्यामाठी मोठ्या पटांगणाच्या पश्चिम बाजूस घातलेली एक भिंत व तिच्यात मिहाराब हे इदगाहचे प्राथमिक स्वरूप. पुढे या भिंतीच्या दोन्ही टोकावर बुरजांसारखे बांधकाम करून निला काहीसे वास्तुसुष देण्यात आले. माथ्यावर कपिशीर्ष व मध्यभागी कमान बांधण्यात आली शिवाय समोर व्यामणीठ म्हणजे 'मिबार' ही बांधण्यात येवू लागले. अचलगूर येथे एक शिंप लक्षणीय इदगाह आहे. हा इदगा महंमद तघलकाचा भाचा किंवा पुतण्या इमाद-उल्-मुल्क याने बांधविला अशी आख्यायिका आहे. याचा आकाशी खूप मोठा आहे. ४६ मीटर लांबी आणि १५ मीटर उंची अशी याची मोजमापे आहेत. दोन्ही बाजूला भक्कम बुज्ज व त्यावर मनोरे बांधलेले होते. मध्यभागी मिहाराबीच्यावर दख्खन बांधले अमून त्यावर डौलदार असा घुमट आहे. भिंतीवर कपिशीर्ष आहेतच.

मशिदीशी फार संलग्न पण पुष्कळवेळा स्वतंत्र वास्तू म्हणून उभारलेली इमारत म्हणजे मनोरे. मुळात, भाविकांना प्रार्थनेसाठी हाकारा देण्यासाठी मशिदीच्या शेजारी किंवा मशिदीच्या इमारतीतच, उंच मनोरे बांधीत. पुढे एकाऐवजी दोन किंवा चार मनोरे आले आणि मुळातले कार्य बाजूला राहून, इमारतीचा तोल सांभाळणारे ते घटक झाले. वर उद्देगिकेच्या दमडी मशिदीचे मनोरे याचे उत्तम उदाहरण आहे. याशिवाय, मनोन्यांची उभारणी 'विजयस्तंभ' किंवा विजयाचे-स्मारक-स्तंभ म्हणूनही होवू लागली दक्षिणेतला सगळ्यात उंच व प्रसिध्द मनोरा म्हणजे दौलताबादच्या किल्ल्यातला 'चांद मीनार'. बरकतखाने मुल्तान अहमदशाह याने गुजरातच्या स्वारीत मिळालेल्या विजयाचे स्मारक म्हणून हा मनोरा १४२८ मध्ये उभारला असे सांगतात. मीनाराची उंची ३२ मी. इतकी आहे आणि तो वर जातो तसा धोंडाग्या निमुळता होतो पण त्याचे विधान शेवटपर्यंत वर्तुळाकारच राहिलेले आहे. सगळ्या भिती सपाट आहेत. मनोन्याला तीन सजे असून सगळ्यात घालचा मोठा, दुसरा त्यापेक्षा कमी व बरचा सगळ्यात लहान आहे. मनोन्यावर आज एकदोन ठिकाणी झिलईच्या रंगात कौलांचे पट्टे दिसतात, पणु संबंध मनोरा अशा कौलांनी मढविला होता की नाग सांगता येत नाही. या मनोन्याचे आणि विंदरच्या महमूद गावानच्या मद्रशाच्या मनोन्याचे रूप इतके सारखे आहे की दोन्ही एकाच वास्तू-परंपरेतून उत्पन्न झाले आहेत याविषयी शक्य राहत नाही. गावानच्या मद्रशाचे मनोरे कौलांनी मढविलेले होते त्यावरून याची मनोन्यावर तशीच सजावट असणे संभवनीय आहे. अचलपूण्यासून दोन मैलांवर कटोंग म्हणून होद आहे त्यात असाच एक मनोरा आहे. तो आकाराने खूपच लहान आहे. पण तोही अहमदशाह बहमनीनेच बांधला अशी स्थानिक समजूत आहे.

मध्ययुगीन वास्तुकलेचा आणखी एक आश्चर्या म्हणजे दों किंवा थड्याचे घुमट. जुन्न, नेवासे, अशा अनेक ठिकाणी हे घुमट आढळतात. जुन्नचा घुमट 'सोडागचा घुमट' नावाने प्रसिध्द आहे. याचे विधान चौरस आहे. प्रत्येक बाजू ५२ फूट आहे. भितीची उंची तीस फूट असून त्यावर बीस फूट उंचीचा घुमट आहे. तो उभट आकाराचा आहे. भितीची रचना-बाह्यांग-दुमजली असून प्रत्येक मजल्यावर पाच पाच बंद कमानी आहेत. मद्रशाहानील बहुतेक मोठ्या आकाराचे घुमट याच धर्तीचे आहेत. अहमदनगला, पट्टला भिजामशाहा अहमद याचा घुमट 'वाग-ए-रौजा' या आकारात आहे. नागमधील सगळ्यात भाग्यस्त आणि डौलदार वास्तू म्हणून या घुमटाचा उल्लेख करता येईल.

एका विस्तीर्ण चौरस आवाराच्या मध्यभागी ही इमारत आहे. चौरस विधानाची, दगडी बांधणीची आणि उत्कृष्ट प्रमाणे असणारा यावरील घुमट विजापूर शिवाय अन्यत्र क्वचितच आढळतो. दर्शनी भागाचे दोन मजले दिसतात-प्रत्यक्षात नाहीत-पण भिंतीची दोन आडव्या पट्ट्यात विभागणी केलेली आहे. घालच्या पट्ट्यात तीन कमानी, दोन बंद आणि मधलीत प्रवेशद्वार-वरच्या पट्ट्यात कोनाड्याची माळ त्यावर दगडी, नक्षीदार हस्त व पुढे झुकलेली पागोळी, सगळ्यात वर कर्णधार्य आहेत. चार छोट्या आकाराचे मनोरे भिंतींच्या माथ्यावर-सगळ्यात वर अत्यंत भारदस्त घुमट आहे. दगडाचे कोरीव काम अतिशय सुवक आणि प्रमाणबद्ध आहे. सजावटीसाठी मेहरपांच्या कमानी, वर्तुळाकार तबके, चौकटी अशा नाना प्रकारच्या रूपांचा वापर केलेला आहे.

श्याम-प-गो रामधील अहमद निजामशाहीची कबर ही या सल्तनतीच्या सुरवातीच्या मारतानी वास्तू जर्मी लक्षाणीय आहे तराी मल्लनतीच्या जवळपास अस्ताच्या वेताची एक वास्तूही आहे. ती म्हणजे 'चार्नवांचा महाल' या चुक्रीच्या नावाने आज ओळखली जाणारी दुसऱ्या मसजिदमजानाची कबर. अहमदनगरच्या पूर्वेला एका डोंगरावर ही तिमजली अष्टकोनी इमारत उभी आहे. डोंगराच्या माथ्या भर घालून सपाट करण्यात आला आहे-एक विस्तीर्ण चौथराच तयार करण्यात आला आहे. त्याच्या मधोमध ही इमारत आहे. उत्तम घट्टीय दगडाच्या इमारतीचे बांधकाम अत्यंत सफाईचे आहे. प्रत्येक भागात एक एक मोठ्या आकाराची कमान आहे. याच्या दोन्ही मजल्यांच्या कमानीपुढे सजे काढण्याची योजना अमागी. दुकानाचे काम झालेले आहे पण त्यावर मंडपी करण्याची योजना असलीच तरी ती प्रत्यक्षात उतरलेली नाही. याच्या आत, आकाराने (विस्ताराने) लहान अशी इमारत आहे आणि तिच्या भिंतीतून वर जाण्यासाठी जिने काढलेले आहेत. पारंपरिक पद्धतीच्या पट्ट्याच्या इमारती-पेक्षा ही खूपच निगळी आहे-मुख्य म्हणजे वर घुमट नाही.

मध्ययुगीन महाराष्ट्रात मल्लनतीच्या काळात उत्पन्न झालेले वास्तुशिल्प, काही तुरळक इमारती मांडल्यास भव्य किंवा प्रेक्षणीय नाही. निजामशाही सल्तनतीचे राजकीय जीवन हे राज्य धरारकीचे होते हे एक कारण होतेच, त्याहीपेक्षा निजामशाही सल्तनत ही कधीच संपन्न या पदवीला पोचली नाही. स्वाभाविकच वास्तुकलेचा म्हणावा तसा परिपोष येथे झाला नाही.

संदर्भ :

१. Riyaz H., "The Nature of Islamic Urbanisation-a historical perspective", *Islamic Culture*, Hyderabad, 1963, vol. 43, p. 233-37.
२. Husain M., *Tughluq Dynasty*, New Delhi, 1963, p 591.
३. Mate M. S. and Pathy T. V., *Daulatabad, a Report*, Pune, 1992, 31-33.
४. *Gazetteer of India*, Maharashtra State, Amravati District, 1968, p.639-645 (अचलपूरसंबंधी सर्व माहिती यातून घेतली आहे)
५. *Gazetteer of the Bombay Presidency*, Poona District, 1885, p.142.153 (जुन्नरविषयीच्या सर्व माहितीचा स्रोत)
६. Gadre, Pramod, *Cultural Archaeology of Ahmadnagar*, New Dehli, 1986, p.48
७. Elliot and Dawson, *History of India*, London, 1871, vol. III, p.172-173
८. Yazadani G., 'Parenda', *Report of the Archaeological Department of H. E. H., the Nizam's Dominions*, 1921-1927, p 21-24, pt II, III, IV.
९. Mate and Pathy--उपरोक्त
१०. दख्खनी इस्लामी वास्तुगित्याविषयी सामान्य माहितीसाठी--
Desai Z. A. , "Architecture", *History of Medieval Deccan*, Hyderabad, 1974, vol. II, pp. 227-305.

अधिक वाचनासाठी वाङ्मय

अज्ञेय, मुभाषचंद्र, १९६८, प्राचीन मराठी जैन साहित्य, नागपूर.

कुटे भ गो., १९६२, अहमदनगरची निजामशाही, मुंबई.

१९६६, बहमनी राज्याचा इतिहास, मुंबई.

सोडने वि मि., १९४५, महानुभावांचे तत्त्वज्ञान, मलकापूर.

१९४८, महानुभावांचा आचारधर्म, मलकापूर.

राय ग र., (मरा.) , ऐतिहासिक फारशी साहित्य, खंड १ ते ६ पुणे.

राय ग र., १९५८, महाराष्ट्राची चार दैवते, पुणे.

राय ग मि., १९६२, दत्तसंप्रदायाचा इतिहास पुणे.

१९६७ मुसलमान मराठी संतकवी.

महामुंते शा म., १९५४, पाच संतकवी, मागळी.

१९५६, महानुभाव पंथ व त्याचे वाङ्मय, पुणे.

प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग २, पुणे.

१९५८, प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास-एकनाथपर्व प्रारंभ, पुणे.

रायगड व मा., १९५९ (आवृत्ती), महानुभावीय मराठी वाङ्मय, पुणे.

रायगड, मजमादराय, १९५३, सूफी संप्रदाय-तत्त्वज्ञान व परंपरा, मुंबई.

रायगड वि का., १९९० (आवृत्ती), ऐतिहासिक लेख-संग्रह, “ऐतिहासिक प्रस्तावना” भाग २, पुणे.

महामुंते गो म., १९९३ (आवृत्ती), मुसलमानी रियासत, दोन भाग, मुंबई.

महामुंते पु म., १९७९, मराठी संस्कृती, पुणे.

शिवचरित्र साहित्य, खंड १ ते १०, भाग्य इतिहास सजोपक मंडळ, पुणे.

त्रैमासिक भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे.

- Briggs, John, 1966 (Reprint), *History of the Rise of Mohammadan Power in India*, Delhi
- Devre E. N. , 1961, *A Short History of Persian Literature* Pune
- Gadre, Pramoda, 1986, *Cultural Archaeology of Ahmednagar* Delhi
- Hug, Sir Woolsey, (Ed), 1958 (Reprint), *Cambridge History of India* vol III *Delhi*.
- Husain A. M., 1967, *Shah Namah-i-Hudud-i-Islam* New Delhi
- Kulkarni G. I. and M. S. Mate, (Ed), 1987, *Tarikh-i-Husain Shah Badshah Dakhn*, Pune
- Mate M. S., 1962, *Temples and Legends of Maharashtra* Bombay
- Mate M. S. and L. V. Pathy, 1992, *Daulatabad : a Report* Pune
- Qutub A. J. and S. P. Verma (Ed), 1993, *Art and Culture Naval Hasan Felicitation Volume* Jaipur
- Radhe Shyam, 1966, *Kingdom of Ahmednagar*, Varanashi
- 1968, *Life and Times of Malik Ambar*, Delhi
- Ramade M. G., 1961 (Re), *Rise of the Maratha Power* Bombay
- Raza S. A. A., 1978, *History of Satism in India* 2 vols. New Delhi
- Sherwan H. K., 1954, *Bahmanis of the Deccan*, Hyderabad
- Sherwan H. K. and P. M. Joshi (Ed) 1974 *History of Medieval Deccan*, 2 vols., Hyderabad
- Verma O. P. 1970 *Kadivars and their Times* Nagpur
- Zebrowaski M., 1983 *Deccan Painting* Bombay
- Annual Reports of the Archaeological Department of H. I. H. the Nizam's Dominions*, Hyderabad

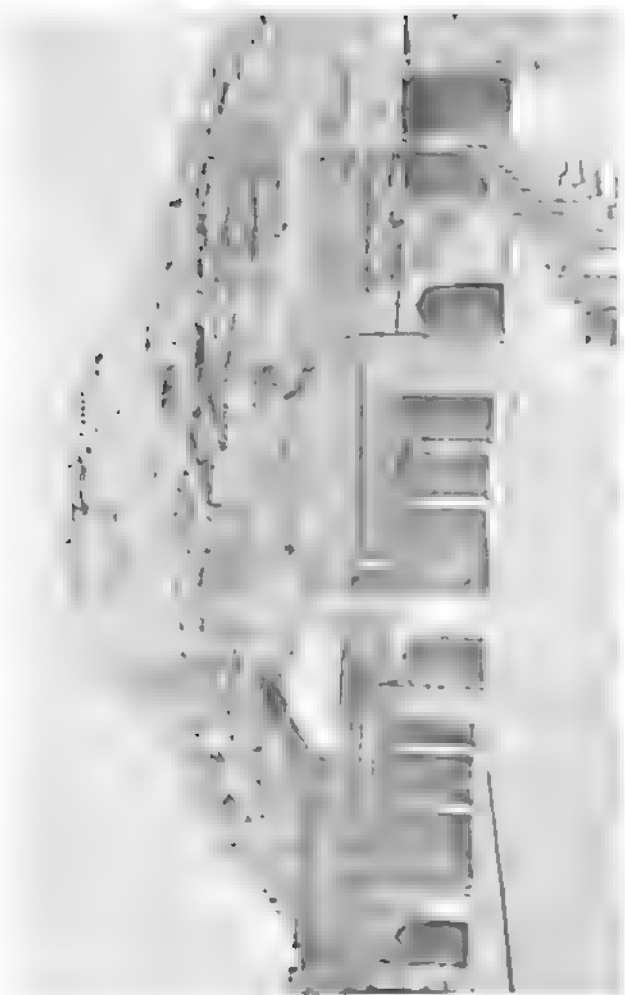
Epigraphia Indica - *Modernia*

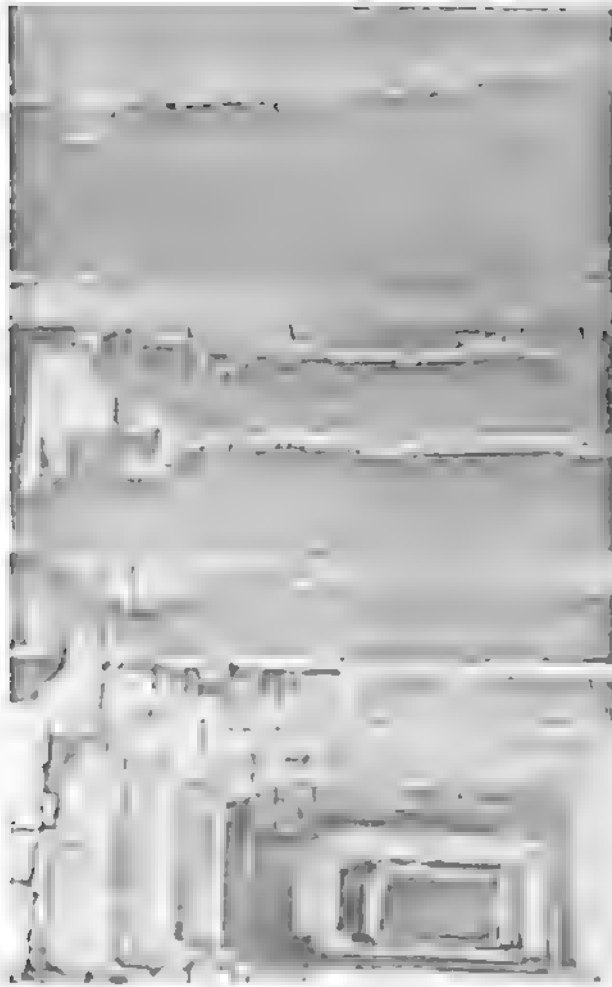
Epigraphia Indica (Arabic and Persian Supplements), New Delhi.

Directories of the Bombay Presidency, Ahmadnagar District, 1884
Poona District, 1885, Bombay.

Directories of India, Maharashtra State, Amravati District, 1968,
Osmanabad District, 1972, Dhule District, 1974, Bombay

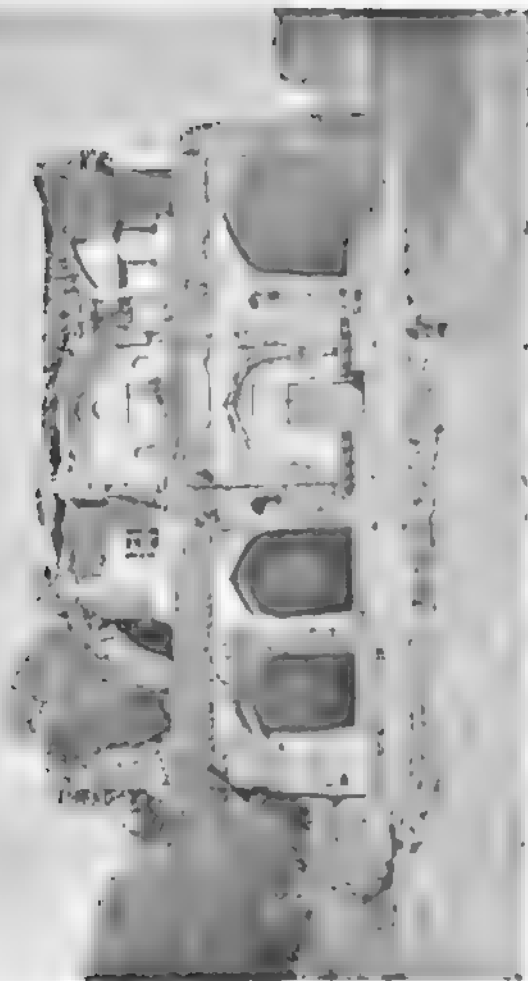
Figure 1 consists of 12 micrographs arranged vertically, showing the progression of a cell from a single cell to a cluster of cells. The cells are stained and show varying degrees of division and clustering. The top micrograph shows a single cell, while the bottom micrograph shows a large, dense cluster of cells.

भारतमाता मंदिर, पूर्व ११ जामी मस्जिद, अंतर्भाग, (दिल्लीवाद)

महाराष्ट्र, (दिल्ली)

शाही हमाम (अंतर्भाग),
(दौलताबाद)

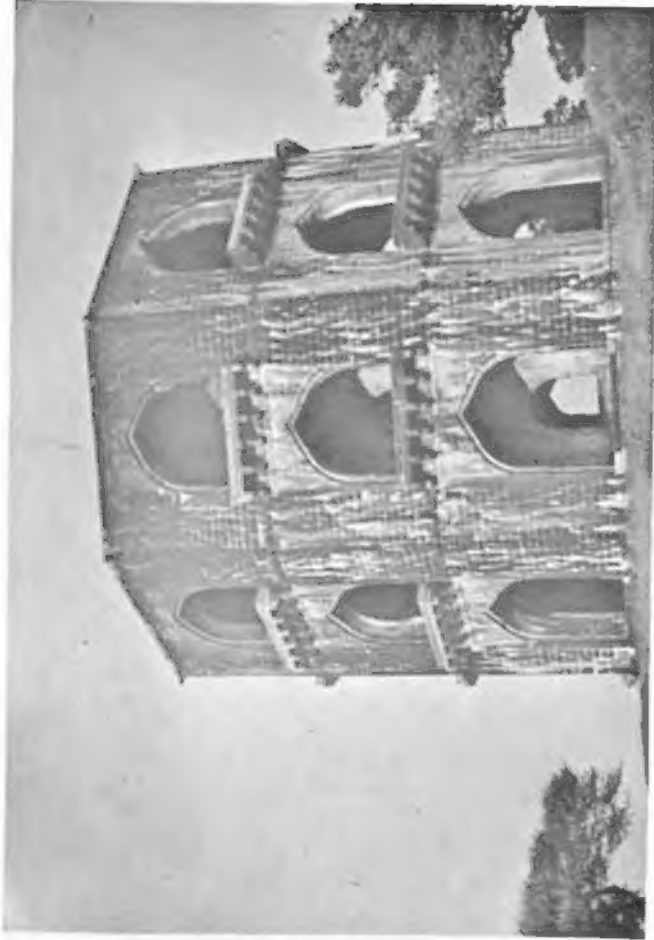
दौलताबाद किल्ला आणि चांद मीनार,
(दौलताबाद)

दरबार हॉल (भग्न), निजामशाही वास्तु, (दौलताबाद)

हस्त विहित माल, अहमदनगर

सलाबतखानाचे थडगे (चांदबिबीचा महाल), अहमदनगर